

**ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΑΘΗΝΩΝ**

ΣΧΟΛΗ:Ν.Ο.Π.Ε.

ΤΜΗΜΑ:ΝΟΜΙΚΗ

ΑΚΑΔΗΜΑΙΚΟ ΕΤΟΣ:2007-2008

ΕΦΑΡΜΟΓΕΣ ΔΗΜΟΣΙΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

Εργασία με θέμα:βιοιατρική και Σύνταγμα

Επιμέλεια:

Καψάσκη Ιφιγένεια(Α.Μ.1340200400168)

Υπεύθυνος καθηγητής:

Ανδρέας Δημητρόπουλος

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Σήμερα βιώνουμε μια επανάσταση στο χώρο της βιοιατρικής και της γενετικής. Η διερεύνηση του ανθρώπινου γονιδιώματος και η αποκωδικοποίηση του DNA αποτελούν μία από τις πιο σημαντικές προόδους της επιστήμης της γενετικής. Με τις νέες διαγνωστικές δυνατότητες, κατέστη δυνατή η ανίχνευση των γονιδίων που ευθύνονται για ορισμένες ασθένειες και άνοιξε ο δρόμος για την πρόληψη και θεραπεία αυτών των ασθενειών.

Στον τομέα της αναπαραγωγής, οι βιοιατρικές εξελίξεις με τη μορφή της υποβοηθούμενης αναπαραγωγής συνέβαλαν στην αντιμετώπιση των προβλημάτων στειρότητας πολλών ζευγαριών, ενώ η μέθοδος της κλωνοποίησης αποτελεί πλέον μια πραγματικότητα με την αναπαραγωγική κλωνοποίηση βρίσκεται πλέον προ των πυλών.

Όμως, πέρα από τη θετική συμβολή αυτών των μεθόδων, ανακύπτουν σημαντικά ζητήματα ηθικού και συνταγματικού περιεχομένου.

Η παρούσα μελέτη είναι διαρθρωμένη σε τρεις ενότητες:

Στο πρώτο μέρος, θα εξετάσουμε τις μεθόδους υποβοηθούμενης αναπαραγωγής και τα ζητήματα που ανακύπτουν από αυτές, στο δεύτερο μέρος θα εξετάσουμε τη συνταγματική προβληματική της κλωνοποίησης και στο τρίτο μέρος θα αναλύσουμε τη συνταγματική προβληματική σχετικά με τα γενετικά δεδομένα και τις επεμβάσεις στο γενετικό λικό του ανθρώπου και συγκεκριμένα τις γονιδιακές θεραπείες και ζητήματα γενετικών ελέγχων.

Α. Η ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΚΗ ΤΗΣ ΥΠΟΒΟΗΘΟΥΜΕΝΗΣ ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗΣ

1.Γενικές παρατηρήσεις.

α. Συνοπτική παρουσίαση των μεθόδων υποβοηθούμενης αναπαραγωγής

Κατ' αρχήν, με τον όρο υποβοηθούμενη αναπαραγωγή νοούνται όλες οι μέθοδοι με τις οποίες επιτυγχάνεται η σύλληψη και η κυοφορία του εμβρύου χωρίς σεξουαλική επαφή, με τη συνδρομή της ιατρικής επιστήμης.

Οι κυριότερες μέθοδοι υποβοηθούμενης αναπαραγωγής, είναι οι εξής:

1. Η τεχνητή σπερματέγχυση: κατά τη διαδικασία αυτή το σπέρμα του συζύγου (ή συντρόφου) ή επιλεγμένου δότη τοποθετείται στον τράχηλο ή τη μήτρα της γυναίκας με απλή ιατρική μέθοδο ακίνδυνη για τη γυναίκα, χωρίς να αλλοιώνεται η ποιότητα του σπέρματος και χωρίς επιπτώσεις στο παιδί που θα γεννηθεί. Η «ομόλογη» σπερματέγχυση με σπέρμα του συζύγου ή του συντρόφου της γυναίκας πραγματοποιείται ύστερα από σαφείς ενδείξεις και από τη φύση της δεν δημιουργεί ιδιαίτερα νομικά προβλήματα.

Η «ετερόλογη» σπερματέγχυση με σπέρμα επιλεγμένου δότη αποτελεί σήμερα τη μόνη μέθοδο πρόκλησης εγκυμοσύνης για ένα μεγάλο ποσοστό των ζευγαριών που αντιμετωπίζουν πρόβλημα στειρότητας του άνδρα.

2. Η εξωσωματική γονιμοποίηση και μεταφορά γονιμοποιημένων ωαρίων: Στη μέθοδο αυτή χρησιμοποιείται είτε το σπέρμα του συζύγου ή συντρόφου της γυναίκας (ομόλογο σύστημα) είτε επιλεγμένου τρίτου δότη (ετερόλογο σύστημα) για να γονιμοποιήσει νωπά ή κατεψυγμένα ωάρια της συζύγου (ή συντρόφου) ή άλλης γυναίκας εκτός του μητρικού σώματος. Εν συνεχεία και μετά από περίπου 72 ώρες από τη γονιμοποίηση, το γονιμοποιημένο ωάριο μεταφέρεται στη μήτρα της γυναίκας που θα το κυοφορήσει. Λόγω της υπερδιέγερσης των ωοθηκών, δημιουργείται στη γυναίκα υπερωορρηξία, ώστε να υπάρξει μεγαλύτερος αριθμός ωαρίων και να αποφεύγονται οι πολλές και κουραστικές προσπάθειες γονιμοποίησης. Το ζήτημα των υπεράριθμων εμβρύων που απομένουν μετά από την επιτυχία της γονιμοποίησης, θα το εξετάσουμε παρακάτω.

3. Τεχνικές συναφείς προς τις παραπάνω μεθόδους είναι ιδίως (βάσει του νόμου 3305/2005) οι εξής:

α. η ενδοσαλπινγική μεταφορά γαμετών,

- β. η ενδοσαλπγγική μεταφορά ζυγωτών ή γονιμοποιημένων ωαρίων,
- γ. η ενδοωαριακή έγχυση σπερματοζωαρίου,
- δ. η κρυσυντήρηση γεννητικού υλικού ή γονιμοποιημένου ωαρίου,
- ε. η υποβοηθούμενη εκκόλαψη,
- στ. η προεμφυτευτική γενετική διάγνωση.

4. Η περίπτωση της φέρουσας μητέρας: Πρόκειται για μια σπάνια περίπτωση, στην οποία η γυναίκα αδυνατεί να κυφορήσει για ιατρικούς λόγους, ή δεν έχει μήτρα. Είναι βιολογικά εφικτό τα ωάρια της να γονιμοποιηθούν στο εργαστήριο με το σπέρμα του συζύγου της και τα έμβρυα να μεταφερθούν στη μήτρα μιας άλλης γυναίκας, η οποία κυφορεί και γεννά, χωρίς να έχει καμιά γενετική συγγένεια με το τέκνο. Μετά τον τοκετό, η «παρένθετη» αυτή μητέρα παραδίδει το παιδί στους γενετικούς του γονείς.

Παρά το γεγονός, όμως, ότι η φέρουσα μητέρα δεν είναι γενετικά η μητέρα του παιδιού, ο σύνδεσμός της μαζί του κατά τη διάρκεια της εγκυμοσύνης δεν αποκλείει την εμφάνιση επιπλοκών π.χ. την άρνηση της γυναίκας να παραδώσει το παιδί για υιοθεσία στους γενετικούς του γονείς ή την άρνηση και των δύο πλευρών να ασχοληθούν με την ανατροφή του παιδιού λόγω κάποιας ανωμαλίας, η οποία συνέβη στο διάστημα της ενδομήτριου ζωής. Εκτός αυτών ενδέχεται να υπάρξουν πραγματικά δυσμενείς συνθήκες π.χ. θάνατος ή διαζύγιο, οι οποίες δεν

θα επιτρέπουν την εκπλήρωση των όρων της σχετικής συμφωνίας από μέρους των «φυσικών» γονέων.

5. Η περίπτωση της Υποκατάστατης Μητέρας: Στην περίπτωση αυτή το σπέρμα του συζύγου γονιμοποιεί, συνήθως με σπερματέγχυση αλλά και με εξωσωματική γονιμοποίηση, μια Τρίτη γυναίκα, η οποία συμφωνεί να κυφορήσει το παιδί και να το παραδώσει μετά τον τοκετό στον άνδρα και την γυναίκα του, η οποία έχει το πρόβλημα στειρότητας. Στην περίπτωση αυτή το παιδί έχει ως φυσικούς γονείς το σύζυγο της στείρας γυναίκας και την τρίτη γυναίκα, από την οποία προέρχονται τα ωάρια και η οποία το κυφορήσε.

6. Δωρεά ωαρίων: Η δωρεά ωαρίων είναι μια παραλλαγή της εξωσωματικής γονιμοποίησης, η οποία εφαρμόζεται σε περιπτώσεις όπου η γυναίκα δεν παράγει ωάρια, ή παράγει ωάρια που δεν είναι γονιμοποιήσιμα. Τότε, είναι δυνατόν να χρησιμοποιηθούν τα ωάρια μιας άλλης γυναίκας: αυτά καλλιεργούνται και γονιμοποιούνται με το σπέρμα του συζύγου της λήπτριας, τα έμβρυα που προκύπτουν μεταφέρονται στη μήτρα της λήπτριας και αυτή κυφορεί κανονικά. Η μέθοδος αυτή προκαλεί σοβαρούς ηθικούς και νομικούς προβληματισμούς, ιδίως όσον αφορά στην πληρωμή ή την ανωνυμία

των δοτριών, καθώς επίσης και την εφαρμογή της μεθόδου σε γυναίκες μεγαλύτερης ηλικίας.

Το δικαίωμα απόκτησης απογόνων στην ελληνική έννομη τάξη.

1. Υπάρχει δικαίωμα αναπαραγωγής;

Με την τελειοποίηση των νέων μεθόδων αναπαραγωγής άρχισε στον ευρωπαϊκό χώρο και στις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής η συζήτηση για το αν υπάρχει φυσικό δικαίωμα αναπαραγωγής (ή απόκτησης φυσικών απογόνων) του οποίου η άσκηση να δικαιολογεί την προσφυγή στις νέες μεθόδους τεχνητής αναπαραγωγής καθώς και τα όρια άσκησης του δικαιώματος αυτού έτσι ώστε να εφαρμόζονται αυτές οι μέθοδοι μόνο για λόγους λ.χ. θεραπείας της στειρότητας και όχι για άλλους λόγους(λ.χ. ευγονική πολιτική).Επίσης τέθηκε το ζήτημα της προστασίας των παιδιών που γεννώνται με αυτές τις μεθόδους ,κυρίως σε περιπτώσεις συμμετοχικών διαδικασιών,όταν λ.χ. συμμετέχουν στην διαδικασία και άλλα πρόσωπα πλην του ζεύγους που επιθυμεί να αποκτήσει παιδί(όπως στην περίπτωση του δότη ή της παρένθετης μητέρας).

Δύο τάσεις αναφέρονται στην κατοχύρωση αυτού του δικαιώματος αναπαραγωγής:κατά την προεξάρχουσα στον ευρωπαϊκό χώρο,το δικαίωμα απόκτησεως φυσικών απογόνων συνάγεται από το δικαίωμα της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας και κατ'επέκταση από το δικαίωμα συνάψεως γάμου και ιδρύσεως οικογένειας.

Κατ'άλλη άποψη το σχετικό δικαίωμα ανήκει στην κατηγορία των "φυσικών δικαιωμάτων",ως βασική εκδήλωση της προσωπικότητας του ατόμου.Στον αγγλοσαξωνικό χώρο,η θεωρία δεν ασχολείται με τη δυνατότητα θεωρητικής κατασκευής ενός δικαιώματος,αλλά εστιάζει την προσοχή της στην ύπαξη ελέγχων των (δεδομένων) επιστημονικών δυνατοτήτων.

Συγκεκριμένα,στις Η.Π.Α., το δικαίωμα αναπαραγωγήςή το δικαίωμα στην αυτόνομη αναπαραγωγή θεωρείται ότι συνάγεται από το δικαίωμα αυτοκαθορισμού(the right to privacy) το οποίο προστατεύει τις δραστηριότητες του ατόμου με τις οποίες εκδηλώνει την ατομικότητά του.

Στη Γ αλλία,ο πρόσφατος γαλλικός νόμος σχετικά με την υποβοηθούμενη αναπαραγωγή ρυθμίζει εξαντλητικά τις προϋποθέσεις προσφυγής στις μεθόδους της,χωρίς να αναφέρεται σε δικαιώματα.

Στη Μ.Βρετανία,η δυνατότητα προσφυγής στις θεραπείες αναπαραγωγής δεν στηρίζεται σε κάποιο δικαίωμα αναπαραγωγής,αλλά περιορίζεται

από εκτιμήσεις σχετικά με το συμφέρον του παιδιού(λ.χ. η ανάγκη του παιδιού για πατέρα).

Η ελληνική συνταγματική θεωρία δεν έχει ασχοληθεί με τη θεμελίωση ενός ειδικού δικαιώματος αναπαραγωγής. Η απόφαση για την απόκτηση παιδιών ανήκει στον κατεξοχήν χώρο έκφρασης της προσωπικότητας. Στο Σύνταγμα προστατεύονται αφενός μεν ειδικά ορισμένες εκφάνσεις της προσωπικότητας και αφετέρου κατοχυρώνεται ένα γενικό δικαίωμα στην προσωπικότητα στο άρθρο 5 παρ.1 του Συντάγματος.

Αρχικά, θα πρέπει να δούμε αν το δικαίωμα αναπαραγωγής εμπίπτει στο προστατευτικό περιεχόμενο κάποιου ειδικού ατομικού δικαιώματος. Θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι το δικαίωμα αναπαραγωγής υπάγεται είτε στο άρθρο 21 παρ.1 ,είτε στο άρθρο 9 παρ.1 του Συντάγματος.

Πράγματι, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι εφόσον η οικογένεια ολοκληρώνεται με την απόκτηση απογόνων, το δικαίωμα αυτό θα μπορούσε να συναχθεί από την κατ'άρθρο 21 προστασία της οικογένειας. Όμως το δικαίωμα του άρθρου 21, δεν είναι ένα ατομικό δικαίωμα όπως και το δικαίωμα απόκτησης απογόνων, αλλά ένα κοινωνικό δικαίωμα που κατοχυρώνει οικονομικές κυρίως παροχές στα μέλη της οικογένειας. Επομένως, δεν μπορούμε να υπαγάγουμε το δικαίωμα αποκτήσεως απογόνων στο δικαίωμα που κατοχυρώνεται στο άρθρο 21 παρ.1 του Συντάγματος.

Όσον αφορά στη δυνατότητα συναγωγής του δικαιώματος αυτού από το άρθρο 9 παρ.1 του Συντάγματος, παρατηρούμε ότι η προστασία της οικογένειας που παρέχεται με αυτό το άρθρο, αναφέρεται στην προστασία του ατόμου ως μέλους της οικογένειας και στην προστασία των οικογενειακών σχέσεων γενικότερα. Η διακήρυξη του απαραβιάστου της οικογενειακής ζωής επιτάσσει την αποχή του Κράτους από ενέργειες που πιθανόν θα έθιγα την ήδη δημιουργημένη οικογένεια και δεν αναφέρεται στη δημιουργία της. Επομένως, το άρθρο αυτό αναφέρεται στις σχέσεις μεταξύ των μελών της οικογένειας και όχι στο δικαίωμα αποκτήσεως απογόνων.

Καταλήγουμε επομένως στο συμπέρασμα ότι το δικαίωμα αναπαραγωγής ως ειδική μορφή ιδρύσεως οικογένειας(διότι οικογένεια μπορεί να δημιουργείται και με υιοθετημένα παιδιά ή να περιλαμβάνει και μόνο το ζεύγος) συνάγεται αποκλειστικά από το άρθρο 5 παρ.1 του Συντάγματος το οποίο κατοχυρώνει την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας και από το οποίο προκύπτει η ελευθερία συνάψεως γάμου και ιδρύσεως οικογένειας. Στο άρθρο 5 εξάλλου ,κατοχυρώνονται και όλα τα συνδεδέμενα με την προσωπικότητα και μη ρητά κατοχυρούμενα από άλλες διατάξεις ατομικά δικαιώματα ,τα δικαιώματα συνάψεως γάμου ,εκλογής συζύγου,ιδρύσεως οικογένειας,σεξουαλικής ελευθερίας.

Επιπλέον, το δικαίωμα της γυναίκας να προσφύγει στην άμβλωση (δηλαδή η αρνητική όψη του δικαιώματος αναπαραγωγής) εμπίπτει στο δικαίωμα ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας. Για τους λόγους αυτούς, και το δικαίωμα αποκτήσεως φυσικών απογόνων δεν μπορεί παρά να κατοχυρώνεται στο γενικό δικαίωμα του άρθρου 5 παρ. 1 του Συντάγματος, από το οποίο συνάγονται και τα δικαιώματα συνάψεως γάμου και ιδρύσεως οικογένειας.

2. Περιεχόμενο του δικαιώματος

Ως δικαίωμα αναπαραγωγής ή δικαίωμα αποκτήσεως φυσικών απογόνων νοείται το δικαίωμα του ατόμου να αποφασίσει εάν και πότε θα αποκτήσει παιδιά.

Ως προς τη φυσική αναπαραγωγή, το δικαίωμα αυτό υφίσταται ανεξάρτητα από την προσωπική κατάσταση του ατόμου.

Ως προς το δικαίωμα αναπαραγωγής με τις τεχνητές μεθόδους αναπαραγωγής, όμως, υφίσταται έντονος προβληματισμός εάν η προσφυγή σε αυτές επιτρέπεται γενικά ή υπό προϋποθέσεις σχετικά με τη νομική ή φυσική κατάσταση του ατόμου ή σχετικά με τα κίνητρα προσφυγής στις μεθόδους αυτές.

Αυτό παρατηρείται κυρίως στις περιπτώσεις δυνατότητας αποκτήσεως απογόνων από ζεύγη ομοφυλοφίλων όπως επίσης και στο ενδεχόμενο αποκτήσεως παιδιού με ορισμένα μόνο χαρακτηριστικά π.χ. αγόρι.

Το ερώτημα λοιπόν που τίθεται, είναι αν στο προστατευτικό πεδίο του δικαιώματος εμπίπτει το δικαίωμα αποκτήσεως παιδιού γενικά ή αποκτήσεως συγκεκριμένου παιδιού. Ως προς το πρώτο ερώτημα η απάντηση είναι καταφατική. Ως προς το δεύτερο θα εξετάσουμε τα περαιτέρω προβλήματα που ανακύπτουν.

3. Γενικές οριοθετήσεις του δικαιώματος

Το δικαίωμα στην προσωπικότητα, όπως και όλα τα συνταγματικά δικαιώματα οριοθετούνται με βάση τις τρεις γενικές ρήτρες: το Σύνταγμα (ρήτρα της νομιμότητας), τα χρηστά ήθη (ρήτρα της χρηστότητας) και τα δικαιώματα των άλλων (ρήτρα της κοινωνικότητας).

Ο όρος Σύνταγμα περιλαμβάνει το συνταγματικό κείμενο και τους τυπικούς νόμους αυξημένης τυπικής ισχύος.

Τα "χρηστά ήθη" εννοούνται ως οι γενικά αποδεκτοί ή κρατούντες ηθικοί κανόνες.

Όσον αφορά στα δικαιώματα των άλλων, στην έννοια αυτή υπάγονται όλα τα δικαιώματα που κατοχυρώνονται ή καλύπτονται από το Σύνταγμα. Ως "άλλοι" θεωρούνται τα φυσικά πρόσωπα και τα νομικά πρόσωπα του ιδιωτικού δικαίου.

Αυτό που θα πρέπει επομένως να μας απασχολήσει, είναι αν το δικαίωμα αναπαραγωγής μέσω της προσφυγής σε αυτές τις μεθόδους ασκείται βάσει των γενικών αρχών προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων, ενώ ταυτόχρονα θα πρέπει να αποφεύγονται και οι γενικότεροι κίνδυνοι που ενδεχομένως προκύπτουν από αυτές τις νέες δυνατότητες.

Κατ' αρχήν, πρέπει να ληφθούν υπ' όψη αφενός μεν, η ανάγκη προστασίας των παιδιών που θα γεννηθούν με την προσφυγή σε αυτές τις μεθόδους αναπαραγωγής, αφετέρου δε η προστασία των γυναικών έναντι οποιασδήποτε μορφής εκμετάλλευση ιδίως στην πιθανότητα εμπορευματοποίησης του γυναικείου σώματος και τέλος η προστασία της οικογένειας ως βασικού κοινωνικού θεσμού.

Καταλήγουμε λοιπόν στο συμπέρασμα ότι το δικαίωμα αυτό αναπαραγωγής μέσω της προσφυγής στις τεχνικές μεθόδους αναπαραγωγής θα πρέπει να ασκείται υπό προϋποθέσεις. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με το νόμο 3089/2002 για την ιατρική υποβοήθηση στην ανθρώπινη αναπαραγωγή, η ιατρική υποβοήθηση στην ανθρώπινη αναπαραγωγή (τεχνητή γονιμοποίηση) επιτρέπεται μόνο για να αντιμετωπίζεται η αδυναμία απόκτησης τέκνων με φυσικό τρόπο ή για να αποφεύγεται η μετάδοση στο τέκνο σοβαρής (κληρονομικής) ασθένειας.

Η υποβοήθηση αυτή σύμφωνα με το νόμο 3089, επιτρέπεται μέχρι την ηλικία φυσικής ικανότητας αναπαραγωγής του υποβοηθούμενου προσώπου. Επίσης απαγορεύεται η ανθρώπινη αναπαραγωγή με τη μέθοδο της κλωνοποίησης. Τέλος, ορίζεται στο νόμο ότι επιλογή του φύλου του τέκνου δεν είναι επιτρεπτή, εκτός αν πρόκειται να αποφευχθεί σοβαρή κληρονομική νόσος που συνδέεται με το φύλο.

Η ρύθμιση αυτή βασίζεται στην αρχή ότι με τις μεθόδους αυτές δεν επιτρέπεται η δημιουργία νέων κοινωνικών σχέσεων (όπως λ.χ. η απόκτηση παιδιών από ζεύγη ομοφυλοφίλων) ή ότι οι μέθοδοι αυτές δεν θα πρέπει να χρησιμοποιούνται για τη δημιουργία κατά παραγγελία παιδιών με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά. Επίσης, όσον αφορά στον περιορισμό της ηλικίας αναπαραγωγής, αυτός επιβάλλεται προς το συμφέρον του παιδιού που θα γεννηθεί, γιατί η γέννηση παιδιού σε μεγάλη ηλικία εγκυμονεί πολλούς κινδύνους για την υγεία του.

4. Φορείς του δικαιώματος

Οι μέθοδοι της τεχνητής γονιμοποίησης εφαρμόζονται κατ' αρχήν μόνο σε έγγαμα ζεύγη. Όσον αφορά στη δυνατότητα μόνης άγαμης γυναίκας να προβεί σε τεχνητή γονιμοποίηση με σπέρμα τρίτου δότη, ρητά πλέον επιτρέπεται και ρυθμίζεται στο νόμο 3089/2002 και στον αστικό κώδικα υπό τη προϋπόθεση ότι η συναίνεσή της παρέχεται με συμβολαιογραφικό έγγραφο. Οι κρατούσες σήμερα κοινωνικές αντιλήψεις, που κατέστησαν τη γυναίκα νομικά και οικονομικά αυτεξούσιο άτομο, απελευθερωμένο από τις κοινωνικές αντιλήψεις σχετικά με το γάμο, καθώς και η νομική εξίσωση των παιδιών που έχουν γεννηθεί χωρίς γάμο των γονέων τους με τα παιδιά που έχουν γεννηθεί εντός γάμου, επιβάλλουν αυτή τη ρύθμιση. Επομένως, καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι το δικαίωμα αυτό της γυναίκας δεν περιορίζεται από τη γενική ρήτρα των χρηστών ηθών, αφού η αναπαραγωγή με αυτόν τον τρόπο δεν αντίκειται στις κρατούσες ηθικοκοινωνικές αντιλήψεις.

Άλλωστε, τα επιχειρήματα υπέρ της ποιότητας της ζωής του τέκνου που πρόκειται να γεννηθεί, δεν μπορούν να είναι πειστικά, γιατί δεν είναι δυνατόν να υποστηριχθεί ότι είναι προς το συμφέρον του παιδιού να μην γεννηθεί. Εξάλλου, το δικαίωμα αναπαραγωγής ως ειδικότερη έκφραση του δικαιώματος του άρθρου 5 παρ. 1, δεν μπορεί να περιορίζεται από τα «δικαιώματα των άλλων», διότι αυτή η ρήτρα αφορά στην προστασία των ατομικών δικαιωμάτων των ανθρώπων και εν προκειμένω δεν θίγεται κάποιο ατομικό δικαίωμα (ούτε όμως και το γενικό συμφέρον της κοινωνίας).

Τέλος, όσον αφορά στη γενική ρήτρα της νομιμότητας, το ελληνικό Σύνταγμα δεν απαγορεύει την προσφυγή σε τεχνητές μεθόδους αναπαραγωγής μόνης άγαμης γυναίκας και πλέον υπάρχει και ρητή νομοθετική ρύθμιση αυτής της περίπτωσης.

Το άρθρο 1456, ορίζει ρητά και την δυνατότητα προσφυγής στις μεθόδους τεχνητής αναπαραγωγής και για τα ζεύγη που συμβιούν σε ελεύθερη ένωση. Και εδώ προβλέπεται ως προϋπόθεση η συμβολαιογραφική συναίνεση τόσο της μελλουσας μητέρας όσο και του άνδρα με τον οποίο αυτή βρίσκεται σε ελεύθερη ένωση. Η συναίνεση μάλιστα, του άνδρα σε αυτή την περίπτωση, υπέχει θέση εκούσιας αναγνώρισης, η προσβολή της οποίας, μάλιστα, αποκλείεται σε κάθε περίπτωση. Αυτή η πρόβλεψη στοχεύει στο να αποφευχθούν επιπόλαιες αποφάσεις σχετικά με την απόκτηση παιδιού εκτός γάμου, μέσω υποβοηθούμενης αναπαραγωγής το οποίο θα είναι πρακτικά αδύνατο να αναγνωριστεί ως γνήσιο. Από τη συνταγματική προστασία της παιδικής ηλικίας συνάγεται η υποχρέωση του κράτους να λάβει τα κατάλληλα νομοθετικά μέτρα για να εξασφαλιστεί νομικά στα παιδιά αυτά που γεννιούνται χωρίς γάμο των γονέων τους (και μάλιστα μέσω μεθόδων υποβοηθούμενης αναπαραγωγής) η παρουσία του πατέρα τους.

Η νομοθετική πρόβλεψη με την οποία ρυθμίζεται η αδυναμία αμφισβητήσεως της πατρότητας του παιδιού που θα γεννηθεί με αυτόν τον τρόπο σε άγαμα ζεύγη ανταποκρίνεται στην κοινωνική δέσμευση του ατόμου

.Επομένως,το δικαίωμα ενός άγαμου ζεύγους να αποκτήσει παιδί με αυτές τις μεθόδους,δεν αντίκειται ούτε στα χρηστά ήθη,ούτε στα δικαιώματα των άλλων,ούτε από το Σύνταγμα(για τους λόγους που αναφέρθηκαν πιο πάνω)αλλά μόνο εφόσον ασκείται υπό τις προϋποθέσεις που τάσσει ο νόμος.Περιορίζεται δηλαδή μόνο από το συμφέρον του τέκνου υπέρ του οποίου πρέπει να ασκείται. Καταλήγουμε λοιπόν στο συμπέρασμα ότι με τις νέες ρυθμίσεις,αφενός μεν εξασφαλίζεται η δυνατότητα αναπαραγωγής ανεξαρτήτως της υπάρξεως γάμου βάσει του άρθρου 5 παρ.1,και αφετέρου κατοχυρώνονται τα συμφέροντα του παιδιού.

ΕΙΔΙΚΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΣΥΝΔΕΟΜΕΝΑ ΜΕ ΤΙΣ ΜΕΘΟΔΟΥΣ ΥΠΟΒΟΗΘΟΥΜΕΝΗΣ ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗΣ

1.Ομολογή γονιμοποίηση

Ως προς την ομολογή γονιμοποίηση δεν υπάρχουν συνταγματικής φύσεως προβλήματα.Εδαιφέρον παρουσιάζουν όμως δύο προβλήματα:

- 1.Η δυνατότητα γονιμοποίησης της συζύγου με σπέρμα του αποθανόντος συζύγου.
2. Η δυνατότητα κυοφορίας από τη σύζυγο εμβρύου το οποίο είχε συλληφθεί με ωάριο της συζύγου και σπέρμα του αποθανόντος συζύγου. Αυτές οι δύο περιπτώσεις συναποτελούν τη λεγόμενη **μεταθανάτια τεχνητή γονιμοποίηση.**

Η μεταθανάτια τεχνητή γονιμοποίηση (τόσο η μεταθανάτια γονιμοποίηση με χρησιμοποίηση του κρυοσυντηρημένου σπέρματος του άνδρα είτε για σπερματέγχυση στη γυναίκα που επιζεί είτε για εξωσωματική γονιμοποίηση με ωάριό της και μεταφορά του γονιμοποιημένου ωαρίου στη γυναικεία μήτρα,όσο και η μεταθανάτια εμφύτευση του γονιμοποιημένου ωαρίου,το οποίο γονιμοποιήθηκε εξωσωματικά πριν από το θάνατο του άνδρα)επιτρέπεται και ρυθμίζεται ρητά από το νόμο 3089/2002 με τον οποίο τροποποιήθηκε το άρθρο 1457 του Αστικού κώδικα.Η μέθοδος αυ'τη προβλέπεται όχι μόνο στην

περίπτωση του αποθανόντος συζύγου, αλλά και του άνδρα με τον οποίο η γυναίκα συζούσε σε ελεύθερη ένωση. Παρ' ολ' αυτά, ο νόμος θέτει αυστηρές προϋποθέσεις για την προσφυγή στη συγκεκριμένη μέθοδο.

Συγκεκριμένα, ο νόμος 3089/2002 προβλέπει τη δυνατότητα προσφυγής στη μέθοδο της τεχνητής γονιμοποίησης μετά το θάνατο του συζύγου ή του άνδρα με τον οποίο η γυναίκα συζούσε σε ελεύθερη ένωση μόνο με την παροχή δικαστικής άδειας και μόνο εφόσον συντρέχουν σωρευτικά οι εξής προϋποθέσεις:

α. Ο σύζυγος ή ο μόνιμος σύντροφος της γυναίκας να έπασχε από ασθένεια που να συνδέεται με πιθανό κίνδυνο στειρότητας ή να υπήρχε κίνδυνος θανάτου του.

β. Ο σύζυγος ή ο μόνιμος σύντροφος της γυναίκας να είχε συναινέσει με συμβολαιογραφικό έγγραφο και στη μεταθανάτια τεχνητή γονιμοποίηση.

Τέλος, η τεχνητή γονιμοποίηση διενεργείται μετά την πάροδο έξι μηνών και πριν από τη συμπλήρωση διετίας από το θάνατο του άνδρα.

Η προβληματική που δημιουργείται γύρω από τη μεταθανάτια τεχνητή γονιμοποίηση έχει πλέον ελάχιστη πρακτική σημασία μετά τη ρύθμιση του νόμου, αλλά παρουσιάζει ενδιαφέρον από δογματική άποψη.

Όσον αφορά στην μεταθανάτια τεχνητή γονιμοποίηση με σπέρμα του αποθανόντος συζύγου, αυτή η μορφή αναπαραγωγής αμφισβητήθηκε έντονα με το επιχείρημα ότι με αυτόν τον τρόπο θα γεννηθούν «προγραμματισμένα» ορφανά παιδιά και ότι αυτή η μέθοδος δεν ικανοποιεί παρά μόνο τον εγωισμό της γυναίκας (λ.χ. διαίωνιση μέσω του παιδιού της σχέσης της με τον εκλιπόντα) ή την επιθυμία «αθανασίας» του εκλιπόντος.

Από την άλλη μεριά, οι υπέρμαχοι της μεθόδου αυτής υποστηρίζουν ότι σπέρμα αποτελεί περιουσιακό στοιχείο του αποθανόντος και επομένως ως προς αυτό έχει εξουσία διαθέσεως και για αναπαραγωγικούς σκοπούς. 'Το επιχείρημα έναντι αυτής της άποψης είναι το ότι το δικαίωμα απόκτησης τέκνων ως ειδικότερη εκφάνση του δικαιώματος στην προσωπικότητα συνδέεται αναπόσπαστα με το πρόσωπό του και γι' αυτό δεν είναι δυνατόν να ασκείται μετά θάνατον όπως τα περιουσιακά δικαιώματα. Φορείς των θεμελιωδών δικαιωμάτων μπορούν να είναι μόνο οι ζωντανοί άνθρωποι.

Διαφορετικά έχουν τα πράγματα όσον αφορά στην μεταθανάτια τεχνητή γονιμοποίηση με έμβρυο το οποίο έχει ήδη συλληφθεί πριν από το θάνατο του άνδρα.

Το θέμα αυτό εμφανίστηκε ενώπιον των γαλλικών δικαστηρίων ως εξής: Επρόκειτο για έμβρυα τα οποία είχαν συντηρηθεί, με σκοπό να χρησιμοποιηθούν σε επόμενες προσπάθειες από το ίδιο ζεύγος. Ενώ η

σύζυγος συνέβαλε, μετά απέβαλε και ο σύζυγος είχε θανατηφόρο ατύχημα κατά τη μετάβαση στο νοσοκομείο της συζύγου του. Το δικαστήριο έκρινε ότι τα γονιμοποιημένα δεν ήταν δυνατόν να παραδοθούν στη χήρα γιατί με βάση το σύμφωνο φυλαξέως που είχαν υπογράψει και οι δύο, τα έμβρυα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν για νέα θεραπεία μόνο μετά από έγκριση και των δύο συζύγων (την οποία έγκριση προφανώς δεν ήταν σε θέση να δώσει ο αποθανών σύζυγος). Επίσης, τα γονιμοποιημένα ωάρια δεν ήταν δυνατό να θεωρηθούν ως υποκείμενα δικαίου (γιαυτό είναι άλλωστε έγκυρη και η σύμβαση φύλαξής τους) ώστε να εφαρμοσθούν τα σχετικά με την επιμέλεια στην περίπτωση θανάτου του ενός γονέα. Έτσι, η τράπεζα σπέρματος δεν παρέδωσε τα γονιμοποιημένα ωάρια στην αιτούσα, αλλά τα παραχώρησε σε άλλο ζευγάρι για γονιμοποίηση.

Η απόφαση αυτή δεν μπορεί να θεωρηθεί σωστή. Ως προς τον αποθανόντα σύζυγο ισχύει η προβληματική που αναφέραμε και πριν σχετικά με το αν μπορεί να ασκηθεί το δικαίωμα αναπαραγωγής από μη ζωντανό άνθρωπο.

Σχετικά όμως με το δικαίωμα της γυναίκας πάνω στο γονιμοποιημένο ωάριο (εδώ δεν έχουμε να κάνουμε με σπέρμα μόνο) είναι ορθό να δεχτούμε ότι είναι σύμφωνο με την αρχή της αυτονομίας και της αυτοδιαθέσεως η παραχώρηση σε αυτήν του εμβρύου για κυοφορία. Η περίπτωση αυτή έχει ομοιότητες με εκείνη της χηρείας κατά την έναρξη της κηύσεως (όχι με τη γονιμοποίηση μόνης άγαμης γυναίκας με σπέρμα τρίτου δότη).

Ορθότερο είναι να θεωρηθεί πως είναι προς το συμφέρον του παιδιού να γεννηθεί από τη φυσική του μητέρα (ακόμη κι αν ο πατέρας του δεν ζει) παρά από ένα ξένο ζεύγος.

2. Ετερόλογη γονιμοποίηση

Η δυνατότητα προσφυγής στην ετερόλογη γονιμοποίηση σήμερα προβλέπεται ρητά από το άρθρο 1460, το οποίο εισήχθη με το ν. 3089/2002. Παλιότερα κρίθηκε ότι η ετερόλογη γονιμοποίηση αντίκειται στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια σήμερα όμως δεν υφίσταται πλέον προβληματική γύρω από το ζήτημα αυτό. Ας δούμε το πρόβλημα που ανακύπτει.

α. Η επιλογή ορισμένου σπέρματος

Πρόβλημα είναι δυνατόν να υφίσταται ως προς τη δυνατότητα επιλογής του σπέρματος του δότη με βάση ορισμένες ιδιότητες. Η δημιουργία στις ΗΠΑ τραπεζών σπέρματος στις οποίες διατίθεται σέρμα ατόμων με υψηλό δείκτη ευφυΐας (όπως λ.χ. κατόχων βραβείων Νόμπελ) προκάλεσε

ανησυχία στον ευρωπαϊκό χώρο και οδήγησε σε συζητήσεις σχετικά με τη δημιουργία ενός νέου κινήματος θετικής ευγονικής.

Μια τέτοια πρακτική δεν είναι δυνατόν να καλύπτεται από προστατευόμενο πεδίο του δικαιώματος αναπαραγωγής ως αντικείμενη τόσο στα χρηστά ήθη όσο και στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια. Σκοπός του δικαιώματος αυτού είναι να αποκτήσει κανείς παιδιά και σε περιώσει ατεκνίας ή ασθένειας να τα αποκτήσει μέσω των νέων τεχνικών. Σε καμιά περίπτωση δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι ανήκει στο γενικό περιεχόμενο του δικαιώματος η απόκτηση συγκεκριμένων παιδιών. Έτσι το δικαίωμα αναπαραγωγής οριοθετούμενο με βάση τις γενικές ρήτρες δεν περιλαμβάνει στο γενικό περιεχόμενο του την ετερόλογη γονιμοποίηση με εκ των προτέρων επιλογή του σπέρματος συγκεκριμένου δότη που φέρει ορισμένες ιδιότητες.

β. Το δικαίωμα γνώσης των φυσικών γονέων

Είναι γεγονός ότι η καταγωγή αποτελεί ουσιώδες στοιχείο για την ανάπτυξη της προσωπικότητας του ατόμου. Και αυτό γιατί η γνώση της καταγωγής διαδραματίζει αναμφισβήτητο ρόλο στη διαδικασία κοινωνικοποίησης του παιδιού. Μέσω αυτής ορίζονται οι δεσμοί οικειότητας

με τον κύκλο των συγγενών. Έτσι συγκροτείται η προσωπικότητά του όχι ως

αφηρημένη ποιότητα αλλά συγκεκριμένη σχέση με ένα προγονικό παρελθόν πρόσφατο και απώτερο. Επιπλέον η αποκάλυψη της καταγωγής κάποιου, οποτεδήποτε και αν συμβεί, δεν αποκλείεται να τον οδηγήσει σε καίριες αποφάσεις διαφοροποίησης του τρόπου ζωής του. Συνεπώς το συμφέρον για τη γνώση της καταγωγής μπορεί να αναχθεί στο Σύνταγμα. Να θεωρηθεί, δηλαδή, ειδική έκφανση του δικαιώματος ανάπτυξης της προσωπικότητας της

διάταξης του άρθρου 5 παρ 1 του Συντάγματος, ως ένα ιδιαίτερο «δικαίωμα στη γνώση της καταγωγής»: καθένας έχει το δικαίωμα να γνωρίσει αλλά και να μην γνωρίσει τη βιολογική του προέλευση, ώστε να διαμορφώσει μια πλήρη εικόνα για την συγκεκριμένη ταυτότητά του και βάσει αυτής να ορίσει

την προσωπική του αυτονομία.

Το δικαίωμα, όμως, γνώσης των φυσικών γονέων υπόκειται στην τριπλή οριοθέτηση του Σ 5 παρ. 1, η άσκησή του δηλαδή δεν θα πρέπει να αντίκειται στο Σύνταγμα, στα δικαιώματα των άλλων και στα χρηστά ήθη. Ως δικαιώματα των άλλων θεωρούνται στη συγκεκριμένη περίπτωση προεχόντως τα δικαιώματα προστασίας της ιδιωτικής ζωής των γονέων και του δότη/ της δότριας των γαμετών. Ιδιαίτερος ως προς τον δότη παρατηρούμε ότι η γνωστοποίηση της ταυτότητάς του στο παιδί αντιστρατεύεται την ίδια τη λογική της ετερόλογης γονιμοποίησης: ο δότης υποβοηθά το ζεύγος να αποκτήσει

παιδιά, δεν επιδιώκει να αποκτήσει ο ίδιος παιδιά αναλαμβάνοντας και τη σχετική ευθύνη. Δεν αποτελεί προσβολή της ιδιωτικής ζωής του δότη αν μετά από 20 χρόνια μετά τη δωρεά του γεννητικού υλικού εμφανισθεί ένα παιδί και ζητήσει τη δημιουργία σχέσεων; Η ιδιωτική και οικογενειακή ζωή του δότη (αν έχει αποκτήσει δική του οικογένεια) δεν θα υποστεί κραδασμούς; Υπό το πρίσμα των σκέψεων αυτών ο κοινός νομοθέτης θέσπισε στο άρθρο 1460 Α.Κ. την ανωνυμία του τρίτου δότη του γεννητικού υλικού προβλέποντας τη δυνατότητα άρσης της ανωνυμίας μόνο υπέρ του τέκνου και εφόσον κάτι τέτοιο επιβάλλεται για λόγους υγείας του.

3.Εξωσωματική γονιμοποίηση

Ως προς το συνταγματικά επιτρεπτό αυτής της μεθόδου δεν υφίσταται πλέον αμφισβήτηση. Ο ν. 3089/2002 δέχεται και την απλή εξωσωματική γονιμοποίηση. Ιδιαίτερα θα μς απασχολήσουν 2 θέματα: 1) Η δυνατότητα επιλογής του φύλου του παιδιού και 2) Η τύχη του πλεονάζοντος γενετικού υλικού.

α. Η δυνατότητα επιλογής του φύλου του παιδιού

Ο ν. 3089/2002 στο άρθρο 1455 (Ακ) ορίζει ότι «η επιλογή του φύλου του τέκνου δεν είναι επιτρεπτή, εκτός αν πρόκειται να αποφευχθεί σοβαρή κληρονομική νόσος που συνδέεται με το φύλο».

Κατ'αρχήν η επιλογή του φύλου μόνο μέσω της μεθόδου της εξωσωματικής γονιμοποίησης είναι δυνατή.

Η διαδικασία αυτή όμως, από τη στιγμή που δεν εξυπηρετεί σοβαρό λόγο υγείας, αντίκειται στην ανθρώπινη αξία γιατί ο εκ των προτέρων καθορισμός ορισμένων στοιχείων, αίρει το στοιχείο του τυχαίου και οδηγεί στη δημιουργία ατόμων κατά παραγγελία (όπως και στην περίπτωση της ετερόλογης τεχνητής γονιμοποίησης με προεπιλογή συγκεκριμένου σπέρματος ή στην περίπτωση της αναπαραγωγικής κλωνοποίησης). Αποτελεί επομένως απαράδεκτο ετεροκαθορισμό του τέκνου που θα γεννηθεί και μάλιστα σε ένα στάδιο που δεν είναι δυνατή η λήψη της συναίνεσής του.

Πέρα από την αντίθεση στην αρχή της ανθρώπινης αξίας, η δυνατότητα επιλογής του φύλου θέτει και ζητήματα ισότητας, εφόσον μόνο εκείνοι που χρησιμοποιούν την τεχνητή γονιμοποίηση, είναι σε θέση να επωφεληθούν αυτού του προνομίου.

Παρατηρείται ακόμη ότι η επιλογή του φύλου ενισχύει τη διακρίνουσα μεταχείριση των φύλων (που και αυτό αντίκειται στην αρχή της ανθρώπινης αξίας) και επίσης δημιουργεί κίνδυνο ανατροπής των φυσικών ισορροπιών λόγω της «υπερδοσολογίας» του ενός μόνο φύλου. Για παράδειγμα, στο ινδικό κρατίδιο Naharasta της Βομβάης, η διάγνωση του φύλου απαγορεύτηκε νομοθετικά γιατί οδηγούσε σε μαζική εξόντωση των θηλυκών εμβρύων.

Επομένως, τόσο το άρθρο 1455 του Αστικού Κώδικα όσο και το άρθρο 14 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης για τα ανθρώπινα δικαιώματα και τη βιοϊατρική, ορίζουν ότι η χρήση των μεθόδων ιατρικώς υποβοηθούμενης αναπαραγωγής δεν είναι επιτρεπτή εφόσον αποσκοπεί στην προεπιλογή του φύλου του παιδιού, με εξαίρεση τις περιπτώσεις κατά τις οποίες πρέπει να αποφευχθεί σοβαρή νόσος που συνδέεται με το φύλο. Τέτοια ασθένεια είναι για παράδειγμα, η μυοπάθεια Duchene που μεταβιβάζεται από τη μητέρα-φορέα στους γιους της και προκαλεί μυϊκή ατροφία και σταδιακά παράλυση.

β. Η τύχη των υπεράριθμων εμβρύων (ο αριθμός των γονιμοποιημένων ωαρίων in-vitro).

Για τα «πλεονάζοντα» έμβρυα υφίστανται οι εξής προοπτικές:

A) Να Καταψυχθούν, ούτως ώστε να χρησιμοποιηθούν σε μεταγενέστερες προσπάθειες της ίδιας γυναίκας, εάν δεν επιτευχθεί εγκυμοσύνη ή εάν η εγκυμοσύνη δεν καταλήξει στη γέννηση ενός παιδιού συνέπεια αποβολής.

B) Να «καταστραφούν»: Η απάντηση ως προς το επιτρεπτό αυτής της δυνατότητας εμπεριέχει και την απάντηση ως προς τη φύση των εμβρύων αυτών και την παρεχόμενη σ'αυτά προστασία της έννομης τάξης.

Γ) Να χρησιμοποιηθούν για την επιστημονική έρευνα. Τα ζητήματα που ανακύπτουν στο σημείο αυτό αναφέρονται στο είδος των ερευνών, οι οποίες επιτρέπεται ή όχι να χρησιμοποιούν ως «ερευνητικό υλικό». Το ανθρώπινο έμβρυο (αν πρόκειται δηλαδή για βασική έρευνα ή για έρευνα που αποσκοπεί στη θεραπεία του συγκεκριμένου εμβρύου) και στο χρόνο κατά τον οποίο επιτρέπεται η διενέργεια αυτών των πειραμάτων. Στην ίδια προβληματική εντάσσεται και το ερώτημα, αν επιτρέπεται η δημιουργία εμβρύων αποκλειστικά για πειραματικούς - ερευνητικούς σκοπούς.

Δ) Να «παραχωρηθούν» σε στείρο ζεύγος το οποίο υποβάλλεται σε θεραπεία με σκοπό να κυοφορηθούν από τη σύζυγο.

A. Ως προς την δυνατότητα να καταψυχθούν τα έμβρυα για να χρησιμοποιηθούν σε μεταγενέστερες προσπάθειες της ίδιας γυναίκας, η δυνατότητα αυτή προβλέπεται ρητά από ο νόμο 3305/2005 ο οποίος ορίζει στο άρθρο 7 παρ. 1 ότι «Η κρυοσυντήρηση γεννητικού υλικού, ζυγωτών και γονιμοποιημένων ωαρίων εφαρμόζεται για τη διαφύλαξη και τη μελλοντική χρήση τους σε μεθόδους Ι. Τ. Α. Ανάλογη ρύθμιση προβλέπεται και με το νόμο 3089/2002 στο άρθρο 1459.

B. Ως προς τη δυνατότητα καταστροφής των εμβρύων αυτών πρέπει να παρατηρήσουμε τα εξής: κατά την κρατούσα άποψη τα γονιμοποιημένα ωάρια δεν είναι φορείς ανθρώπινης ζωής, δεδομένου ότι η

εξατομικευμένη ανθρώπινη ζωή δημιουργείται μετά από τις 14 ημέρες από τη γονιμοποίηση, οπότε και αρχίζει να αναπτύσσεται η νοτιαία χορδή (που είναι ο πρόδρομος του νευρικού συστήματος) και εφόσον δεν είναι φορείς ζωής δεν προστατεύονται συνταγματικά από το άρθρο 5 παρ. 2 του Συντάγματος. Επομένως, τυχόν καταστροφή τους δεν αντίκειται στο συνταγματικά προστατευόμενο αγαθό της ζωής. Αυτή η ρύθμιση υιοθετεί και ο κοινός νομοθέτης στο άρθρο 1459. Αλλά ακόμη και αν δεχτούμε ότι προσβάλλεται το αγαθό της ανθρώπινης ζωής, τότε αφενός η απαγόρευση καταστροφής των «υπεράριθμων» εμβρύων αντίκειται στην αρχή της αναλογικότητας (από τη στιγμή που επιτρέπεται η θανάτωση μέσω της αμβλώσεως ενός εμβρύου έως και 3 μηνών) αφετέρου η προστασία της ζωής δεν θα πρέπει να χρησιμοποιείται ως λόγος περιορισμού της προσπάθειας δημιουργίας ζωής ώστε να παραβιάζεται και το δικαίωμα αυτοκαθορισμού της γυναίκας και η ίδια να επιβαρύνεται σωματικά, αλλά και ψυχικά.

Γ. Ως προς τη δυνατότητα παραχώρηής τους σε άλλο στείρο ζευγάρι παρατηρητέα είναι τα εξής: το άρθρο 1459 παρ. 1α προβλέπει τη δυνατότητα διάθεσης των κρυοσυντηρημένων γονιμοποιημένων ωαρίων χωρίς αντάλλαγμα κατά προτεραιότητα σε άλλα πρόσωπα. Η ίδια δυνατότητα προβλέπεται και από το άρθρο 7 παρ. 1 του νόμου 3305/2005. Εφόσον, λοιπόν, η παραχώρηση γίνεται χωρίς αντάλλαγμα, η διαδικασία γέννησης ενός ανθρώπινου όντος δεν γίνεται αντικείμενο συναλλαγής. Επομένως, η δωρεά των πλεοναζόντων γονιμοποιημένων ωαρίων δεν αντίκειται ούτε στα χρηστά ήθη, ούτε στην αρχή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας. Βέβαια, και στην περίπτωση αυτή (όπως και στην περίπτωση της δωρεάς ωαρίου ή της υποκατάστατης μητέρας) τίθεται ζήτημα διπλής μητρότητας και μάλιστα αυτή η περίπτωση εμφανίζει πολλά κοινά στοιχεία με την υιοθεσία.

Δ. Τέλος, ως προς τη δυνατότητα διεξαγωγής πειραμάτων για ερευνητικούς ή θεραπευτικούς σκοπούς σε αυτά, θα πρέπει να επισημαίνουμε τα εξής: Αν υιοθετήσουμε την άποψη, ότι τα γονιμοποιημένα ωάρια μέχρι την 14^η μέρα δεν αποτελούν αυτοτελείς φορείς, ανθρώπινης ζωής, τότε το δικαίωμα στην επιστημονική ελευθερία (Σ. 16 παρ. 1) δεν περιορίζεται από το δικαίωμα στη ζωή.

Άλλωστε, από τη στιγμή που μπορούμε να δεχθούμε υπό προϋποθέσεις και τη δημιουργία εμβρύων με τη μέθοδο της κλωνοποίησης για ερευνητικούς ή θεραπευτικούς σκοπούς (π.χ. πρόληψη και θεραπεία σοβαρών ασθενειών, ιδιαίτερα ευεργετικές συνέπειες στο πεδίο της έρευνας ασθενειών) θα ήταν αντίθετο στην αρχή της αναλογικότητας να μην δεχθούμε και εδώ ανάλογη ρύθμιση όπου τα έμβρυα έχουν ήδη δημιουργηθεί. Άλλωστε, αυτή η δυνατότητα επιτρέπεται ρητά από το

άρθρο 1454 παρ. 1 β καθώς και από το άρθρο 7 παρ. 1 του νόμου 3305/2005 και από το άρθρο 18 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης για τα ανθρώπινα δικαιώματα και η Βιοϊατρική (το οποίο απαγορεύει όμως τη δημιουργία εμβρύων για θεραπευτικούς και ερευνητικούς σκοπούς).

4.Δωρεά ωαρίου

Το ζήτημα της δωρεάς ωαρίου έχει κυρίως σημασία στη μέθοδο της εξωσωματικής γονιμοποίησης. Στην ετερόλογη γονιμοποίηση με σπερματέγχυση αποτελεί μια παραλλαγή της συνήθους θεραπείας: λαμβάνεται το ωάριο μιας άλλης γυναίκας και μεταφέρεται ταυτοχρόνως μαζί με σπέρμα του συζύγου ή του συντρόφου σε μία από τις σάλπιγγες της συζύγου (ή της συντρόφου) του, ούτως ώστε η γονιμοποίηση να λάβει χώρα στο φυσικό περιβάλλον. Η γυναίκα που δωρίζει το ωάριό της, είναι η λεγόμενη «γενετική» μητέρα, ενώ η μητέρα που κυοφορεί το παιδί και θεωρείται νομικά η μητέρα του είναι η «κοινωνική» μητέρα του τέκνου.

Στην Ελλάδα, η δωρεά ωαρίου αποτελεί πρακτική ορισμένων μονάδων και πραγματοποιείται κυρίως μεταξύ συγγενών. Ως προς τον κίνδυνο ψυχικών διαταραχών ως προς τη «διπλή μητρότητα», που δικαιολογούν την απαγόρευσή της από το Σύνταγμα παρατηρούμε τα εξής: Η περίπτωση αυτή είναι τελείως διαφορετική από εκείνη κατά την οποία η λήπτρια του ωαρίου συμφωνεί απλώς να το κυοφορήσει και να το παραδώσει μετά (παρένθετη μητρότητα).

Η διάκριση επιβάλλεται γιατί στην πρώτη περίπτωση υπάρχει μεγάλη ομοιότητα με τη μέθοδο της δωρεάς σπέρματος και η κυοφορούσα σύζυγος συνδέεται στενά με το παιδί και συμβάλλει καθοριστικά στη γέννησή του μέσω της κυοφορίας και του τοκετού. Η κυοφορούσα είναι και κοινωνική μητέρα και, παρά τη διαφορετική γενετική προέλευση το τέκνου θα το θεωρεί έστω και εν μέρει δικό της. Αντίθετα, η δωρήτρια του ωαρίου δεν υφίσταται ούτε τη συναισθηματική φόρτιση που συνεπάγεται η εγκυμοσύνη, ούτε τους κινδύνους της (σε αντίθεση με την παρένθετη μητέρα).

Για τους λόγους αυτούς, δεν είναι δυνατόν να γίνει επίκληση της προστασίας της υγείας των εμπλεκόμενων γυναικών ή της υγείας του παιδιού με την οποία να δικαιολογηθεί μια ενδεχόμενη συνταγματική απαγόρευση αυτής της μεθόδου. Άλλωστε, θα ήταν αντίθετο με την αρχή της ισότητας μεταξύ ανδρών και γυναικών να δεχόμαστε τη αντιμετώπιση της στειρότητας των ανδρών με την δωρεά σπέρματος από τρίτο δότη και να μην δεχόμαστε την ίδια μεταχείριση και για τις γυναίκες. Επίσης, από τη στιγμή που ο νόμος δέχεται και την παραχώρηση των πλεοναζόντων εμβρύων ενός ζεύγους σε άλλο στείρο ζεύγος που είναι το μείζον, θα πρέπει να δεχτούμε και αυτή τη μέθοδο που αποτελεί το

έλασσον.Άλλωστε,αυτή η μέθοδος ούτε στα χρηστά ήθη αντίκειται,ο΄θτε στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια και επομένως εντάσσεται στο προστατευόμενο πεδίο του δικαιώματος αναπαραγωγής.Ενδεικτικά αναφέρουμε δύο παραλλαγές της μεθόδου αυτής που θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν προβληματικές.Αυτές είναι οι εξής:

α.Η δυνατότητα χρησιμοποίησεως ωαρίων,τα οποία λαμβάνονται από έμβρυα τα οποία προέρχονται από άμβλωση,και

β.η δυνατότητα μεταμοσχέυσεως ωοθηκών από κλινικά νεκρές γυναίκες συνεπεία ατυχήματος.

Σε αυτές τις περιπτώσεις,πλην των γενικών κινδύνων υγείας που ανακύπτουν,υφίστανται και άλλα συνταγματικής φύσεως προβλήματα(παρόμοιο με αυτά της μεταθανάτιας τεχνητής γονιμοποίησης).Το δικαίωμα αναπαραγωγής δεν είναι δυνατόν να έχει ως φορέα ένα νεκρό(όπως στην περίπτωση της νεκρής δότριας),πόσο μάλλον από οδέποτε υπάρξαντα άνθρωπο(όπως στην περίπτωση των εμβρύων).Ένα πτώμα δεν μπορεί να συμβάλλει στη δημιουργία μιας νέας ζώης(διαφορετική είναι η περίπτωση της μεταμόσχευσης).Άλλωστε,το τέκνο πολύ δύσκολα θα συμφιλιωνόταν με την ιδέα ότι γεννήθηκε από το ωάριο μιας νεκρής γυναίκας.

5.Φέρουσα μητέρα και υποκατάστατη μητέρα.

Η συνταγματική προβληματική της παρένθετης μητρότητας

Στην περίπτωση αυτή η γυναίκα αδυνατεί να κυοφορήσει είτε για ιατρικούς λόγους,είτε επειδή δεν έχει μήτρα.Η μέθοδος που ακολουθείται είναι η γονιμοποίηση των γαμετών(ωαρίων και σπερματοζωαρίων)του ζεύγους in-vitro καιη μεταφορά του γονιοποιημένου ωαρίου στο σώμα μιας τρίτης γυναίκας προς κυοφορία η οποία συμφωνεί να παραδώσει το παιδί στους φυσικούς του γονείς μετά τον τοκετό.

Το παιδί ως προς την κληρονομικότητα έχει τις καταβολές των φυσικών του γονέων.Όμως και η φέρουσα μητέρα επηρεάζει την ανάπτυξη του παιδιού λόγω του συνδέσμου του με αυτήν λόγω της κυοφορίας.

Η περίπτωση της φέρουσας μητέρας διαφέρει σημαντικά από τη δωρεά ωαρίου.Στην περίπτωση της φέρουσας μητέρας ,η μητέρα που θα κυοφορήσει το παιδί οφείλει να το παραδώσει στους κοινωνικούς του γονείς (που είναι και οι γενετικοί γονείς)και οι οποίοι θα το μεγαλώσουν,ενώ στη δωρεά ωαρίου η κυοφορούσα είναι και η κοινωνική μητέρα(όχι όμως και γενετική μητέρα)η οποία θα μεγαλώσει το παιδί.

Παρά το γεγονός όμως,ότι η κυοφορούσα γυναίκα δεν είναι γενετικά η μητέρα του παιδιού(ούτε πρόκειται να το μεγαλώσει),ο σύνδεσμος μαζί του κατά τη διάρκεια της εγκυμοσύνης είναι ενδεχόμενο να οδηγήσει σε

επιπλοκές,π.χ. η άρνηση της γυναίκας να παραδώσει το παιδί για υιοθεσία στους φυσικούς του γονείς ή η άρνηση και των δύο να μεγαλώσουν το παιδί λόγω ανωμαλιών που συνέβησαν κατά τη διάρκεια της εγκυμοσύνης.

Η παρένθετη μητρότητα επιτρέπεται στο άρθρο 1458 μόνο υπό την προϋπόθεση ότι γίνεται χωρίς αντάλλαγμα.Τα μέρη αποφασίζουν κατ'ελεύθερη βούληση και απότο γεγονός ότι μια γυναίκα αποφασίζει να βοηθήσει με τις αναπαραγωγικές της δυνάμεις,ένα άλλο ζεύγος να αποκτήσει παιδί δεν συνάγεται αντίθεση ούτε στα χρηστά ήθη,ούτε στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια,και κατ'επέκταση ούτε και στο Σύνταγμα.

Διαφορετικά έχουν τα πράγματα,όσον αφορά στην περίπτωση της φερόμενης μητέρας η οποία αναλαμβάνει να κυοφορήσει το έμβρυο έναντι ανταλλάγματος.Η γυναίκα σε αυτή την περίπτωση,αντιμετωπίζεται ως αντικείμενο εντός του οποίου μεγαλώνει το παιδί και αυτό έχει ως αποτέλεσμα,την εμπορευματοποίηση της αναπαραγωγικής δραστηριότητας και την οικονομική εκμετάλλευση της λειτουργίας της μητρότητας και ως εκ τούτου θα αποτελούσε διαδικασία αντικείμενη στα χρηστά ήθη και στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια και συνεπώς συνταγματικά ανεπίτρεπτη δραστηριότητα.

Διαφορετική αντιμετώπιση θα πρέπει να έχει η περίπτωση της υποκατάστατης μητέρας.Σε αυτή την περίπτωση η αδυναμία τόσο συλλήψεως όσο και κυοφορίας της γυναίκας αντιμετωπίζεται με την τεχνητή γονιμοποίηση άλλης γυναίκας (συνήθως με σπερατέγχυση, αλλά και in-vitro)με το σπέρμα του άνδρα(συζύγου ή συντρόφου) η οποία συμφωνεί να κυοφορήσει το έμβρυο και να το παραδώσει μετά τη γέννηση στο φυσικό πατέρα και τη γυναίκα με την οποία αυτός συνδέεται συνήθως με υιοθεσία.Σ'αυτή την περίπτωση, η «κοινωνική» μητέρα του τέκνου,δεν συνδέεται με αυτό ούτε γενετικά,ούτε μέσω της εγκυμοσύνης ,ενώ το αντίστροφο συμβαίνει με την υποκατάστατη μητέρα.

Με αυτή τη μέθοδο το παιδί αντιμετωπίζεται σαν αντικείμενο το οποίο παραγγέλεται και παραδίδεται, ενώ η πλήρης αποκοπή του παιδιού από τη φυσική του μητέρα και η ανατροφή του από μια γυναίκα με την οποία δεν έχει κανένα βιολογικό δεσμό θα δημιουργούσε ενδεχομένως ψυχικά προβλήματα,τόσο στο παιδί όσο και στη φυσική του μητέρα αλλά ενδεχομένως και στη γυναίκα που το μεγαλώνει.

Αν αυτή η μέθοδος εφαρμόζεται και έναντι ανταλλάγματος(που είναι και το πιο σύνηθες) τότε η γυναίκα καθίσταται πέρα από αντικείμενο φυσικής και συναισθηματικής εκεμάλλευσης,και αντικείμενο οικονομικής εκμετάλλευσης και οδηγούμαστε έτσι στηνεμπορευματοποίηση της αναπαραγωγής.

Συμπεραίνουμε λοιπόν,ότι αυτή η μέθοδος πρέπει να απαγορεύεται,αφενός λόγω του ότι αντίκειται στο συμφέρον του

παιδιού(βάσει του άρθρου 1 του νόμου 3305/2005) ,αφετέρου ως αντικείμενη στα χρηστά ήθη και την ανθρώπινη αξιοπρέπεια. Με βάση το νόμο 3089/2002,η παρένθετη μητρότητα επιτρέπεται υπό αυστηρότατες προϋποθέσεις οι οποίες είναι οι εξής:κατ' αρχήν η μεταφορά γονιμοποιημένων ωαρίων στο σώμα άλλης γυναίκας και η κυοφορία από αυτήν επιτρέπεται μόνο εφόσον παρέχεται δικαστική άδεια που παρέχεται πριν από τη μεταφορά και εφόσον υπάρχει έγγραφη και χωρίς αντάλλαγμα συμφωνία των προσώπων που επιδιώκουν να αποκτήσουν τέκνο και της γυναίκας που θα κυοφορήσει καθώς και του συζύγου της αν αυτή είναι έγγαμη.

Η δικαστική άδεια παρέχεται ύστερα από αίτηση της γυναίκας που επιθυμεί να αποκτήσει τέκνο, εφόσον αποδεικνύεται ότι αυτή είναι ιατρικώς αδύνατο να κυοφορήσει και ότι η γυναίκα που προσφέρεται να κυοφορήσει είναι, εν όψει της κατάστασης της υγείας της, κατάλληλη για κυοφορία.

ΜΕΡΟΣ Β:

ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΩΝ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΩΝ ΖΗΤΗΜΑΤΩΝ ΠΟΥ ΑΝΑΚΥΠΤΟΥΝ ΣΤΑ ΠΛΑΙΣΙΑ ΤΩΝ ΕΦΑΡΜΟΓΩΝ ΤΗΣ ΓΕΝΕΤΙΚΗΣ ΣΤΟΝ ΑΝΘΡΩΠΟ

Ι ΚΛΩΝΟΠΟΙΗΣΗ ΚΑΙ ΣΥΝΤΑΓΜΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Α. ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΚΑΙ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΜΕΘΟΔΟΥ ΤΗΣ ΚΛΩΝΟΠΟΙΗΣΗΣ

Μια από τις εφαρμογές της γενετικής στον άνθρωπο που δημιουργεί συνταγματικά και ηθικά ζητήματα είναι και η κλωνοποίηση. Η κλωνοποίηση συνίσταται είτε στην τεχνική της τεχνητής διαίρεσης εμβρύων (παραγωγή αποίκων γενετικά ταυτόσημων κυττάρων με διαδοχικές διαιρέσεις ενός μοναδικού κυττάρου) είτε στην τεχνική της μεταφοράς του πυρήνα κυττάρων (είτε εμβρυακών είτε κυττάρων ενηλίκου έμβριου όντος) σε ωάριο από το οποίο έχει ήδη αφαιρεθεί ο πυρήνας. Αυτές οι τεχνικές μπορούν να οδηγήσουν: α) Στη δημιουργία κυτταρικών γενεών, ιστών ή οργάνων (μέσω της ολοκληρωτικής ανάπτυξης εμβρύου) ή και χωρίς την ολοκληρωτική, β) Στη γέννηση αυτοτελούς ανθρώπινου όντος.

Στην παρούσα μελέτη θα μας απασχολήσουν οι εξής μορφές κλωνοποίησης: α) αναπαραγωγική κλωνοποίηση, β) θεραπευτική

κλωνοποίηση (η οποία συνίσταται στη δημιουργία νέων ανθρώπινων κυττάρων, ιστών ή οργάνων για θεραπευτικούς σκοπούς) και γ) κλωνοποίηση ανθρώπινων εμβρύων για ερευνητικούς και θεραπευτικούς σκοπούς. Θα εξετάσουμε επίσης και την αναπαραγωγική κλωνοποίηση μη ανθρώπινων όντων.

Εξέλιξη της μεθόδου της κλωνοποίησης

Η δημόσια συζήτηση για την κλωνοποίηση άρχισε ουσιαστικά μόλις το έτος 1997 με την ανακοίνωση της γέννησης του πρώτου κλωνοποιημένου προβάτου, της Dolly. Η μέθοδος ωστόσο της κλωνοποίησης είχε ήδη μακρά ιστορία. Η κλωνοποίηση ζώων με τη μορφή της τεχνητής διαίρεσης εμβρύων ήταν συνηθισμένη πρακτική στην επιστημονική κοινότητα. Το 1993 πραγματοποιήθηκε και η πρώτη πειραματική κλωνοποίηση ανθρώπινου εμβρύου μέσω της τεχνητής διαίρεσής του. Πριν από τη γέννηση της Dolly είχε ήδη καταστεί δυνατή η κλωνοποίηση ζώων μέσω της μεταφοράς του πυρήνα εμβρυικών κυττάρων σε ωάριο, από το οποίο είχε αφαιρεθεί ο πυρήνας (δηλαδή το γενετικό υλικό). Τον Φεβρουάριο του 1997 ο εμβρυολόγος Ian Wilmut ανακοίνωσε για πρώτη φορά την κλωνοποίηση ζώου από τον πυρήνα κυττάρου ενήλικου έμβριου όντος. Συγκεκριμένα, οι επιστήμονες μετέφεραν τον πυρήνα ενός μαστικού κυττάρου ενήλικου θηλυκού προβάτου στο ωάριο ενός άλλου προβάτου (αφού πρώτα είχε αφαιρεθεί ο πυρήνας του ωαρίου) και με μια συγκεκριμένη διαδικασία ηλεκτρικών ώσεων δημιούργησαν ένα έμβρυο, το οποίο στη συνέχεια κυοφορήθηκε και γεννήθηκε από ένα άλλο πρόβατο. Έτσι, γεννήθηκε η Dolly, το πρώτο ζώο, το οποίο φέρει το ίδιο γενετικό υλικό με αυτό ενός άλλου ενήλικου ζώου.

Από το χρονικό αυτό σημείο η ανθρωπότητα άρχισε να αισθάνεται ότι η κλωνοποίηση ανθρώπων βρίσκεται προ των πυλών και άρχισε ένας διάλογος σχετικά με τα ιατρικά, ηθικά και νομικά ζητήματα που έθετε η

προοπτική της κλωνοποίησης. Στην παρούσα μελέτη θα εξετάσουμε τα συνταγματικά ζητήματα που ανακύπτουν από την εφαρμογή της μεθόδου της κλωνοποίησης αφού εξετάσουμε πρώτα τις διακρίσεις της κλωνοποίησης και τα ζητήματα που δημιουργεί η καθεμία από τις μορφές της.

1. Η Συνταγματική Προβληματική της αναπαραγωγικής κλωνοποίησης

- Έννοια και νομοθετικό πλαίσιο

Με τον «αναπαραγωγική κλωνοποίηση» εννοούμε κλωνοποίηση με στόχο την αναπαραγωγή γενετικά ομοίων αυτοτελών όντων. Εδώ θα μας απασχολήσει η αναπαραγωγική κλωνοποίηση ανθρωπίνων όντων η οποία θέτει και τα σημαντικότερα νομικά ζητήματα.

Κατ' αρχήν σε επίπεδο εθνικού δικαίου, η αναπαραγωγική κλωνοποίηση απαγορεύεται πλέον ρητά από το άρθρο 1455 παρ. 1 εδ. γ' τόμος του Αστικού Κώδικα που εισήχθη με το ν. 3089/2002 για την «ιατρική υποβοήθηση» στην ανθρώπινη αναπαραγωγή. Το οποίο ορίζει ότι: «Η ανθρώπινη αναπαραγωγή με τη μέθοδο της κλωνοποίησης απαγορεύεται».

Σε επίπεδο Ευρωπαϊκού Δικαίου, το πρόσθετο πρωτόκολλο της Ευρωπαϊκής Σύμβασης για τα Ανθρώπινα δικαιώματα και τη Βιοϊατρική στο άρθρο 1 ορίζει τα εξής: «1. Κάθε παρέμβαση που έχει ως σκοπό τη δημιουργία ανθρώπινου όντος που είναι γενετικώς όμοιο με ένα άλλο ανθρώπινο ον, ζωντανό ή νεκρό, απαγορεύεται. 2. Για τις ανάγκες του παρόντος άρθρου, ο όρος ανθρώπινο ον «γενετικώς όμοιο» με ένα άλλο το ίδιο σύνολο γονιδίων του πυρήνα». Αλλά και το άρθρο 3 παρ. 2 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης της 7^{ης}

Δεκεμβρίου 2000 προβλέπει επίσης ρητή απαγόρευση της αναπαραγωγικής κλωνοποίησης των ανθρώπινων όντων».

Τέλος σε διεθνές επίπεδο, το άρθρο 11 της Οικουμενικής Διακήρυξης της UNESCO της 11^{ης} Νοεμβρίου του 1997 για το Ανθρώπινο Γονιδίωμα και τα Δικαιώματα του Ανθρώπου ορίζει ότι «τρόποι πρακτικής αντίθετοι προς την ανθρώπινη αξιοπρέπεια, όπως η κλωνοποίηση ανθρώπων για αναπαραγωγικούς λόγους δεν επιτρέπονται».

Πρέπει, πάντως να σημειωθεί ότι οι παραπάνω διατάξεις δεν έχουν συνοδευθεί από προβλέψεις αντίστοιχων κυρώσεων για την περίπτωση της παραβίασής τους. Εκφράζουν, πάντως, μια σαφή τάση στο πεδίο του σύγχρονου δικαίου. Για να κατανοήσουμε την τάση αυτή και ειδικότερα την απαγόρευση της αναπαραγωγικής κλωνοποίησης από τον Έλληνα νομοθέτη θα πρέπει να ανατρέξουμε στα συνταγματικής φύσεως προβλήματα που δημιουργεί τη μορφή αυτή ανθρώπινης αναπαραγωγής.

Η απαγόρευση της αναπαραγωγικής κλωνοποίησης από το Σύνταγμα Η κλωνοποίηση ως καταρχήν προστατευόμενη εκδήλωση της επιστημονικής ελευθερίας

Ως επιστημονική και ερευνητική δραστηριότητα η κλωνοποίηση (ανθρώπων ή μη) υπάγεται στο προστατευόμενο πεδίο της συνταγματικής διάταξης του άρθρου 16 παρ. 1 Σ, η οποία κατοχυρώνει την επιστημονική και ερευνητική ελευθερία.

Η διάταξη του άρθρου 16 παρ. 1 Σ αποσκοπεί στην προστασία όλων των επιστημονικών δραστηριοτήτων ανεξάρτητα από την αποδοχή τους από την κοινωνία (γιατί διαφορετικά δεν θα είχε νόημα η ως άνω συνταγματική διάταξη). Τούτο βέβαια δεν σημαίνει ότι δεν οφείλεται η μεγαλύτερη δυνατή προσοχή κατά την οριοθέτηση του προστατευόμενου πεδίου ενός ατομικού δικαιώματος. Μπορεί αυτή η δραστηριότητα να υπάγεται στο περιεχόμενο του όρου «επιστήμη», αλλά δεν θα ήταν σωστό να διευρύνει κανείς υπέρμετρα το προστατευόμενο πεδίο του

δικαιώματος. Έτσι, θα πρέπει να γίνει δεκτό ότι ορισμένες μορφές κλωνοποίησης αποκλείονται a priori της συνταγματικής προστασίας. Τούτο ισχύει, κυρίως για την κλωνοποίηση ανθρώπων με μεταφορά πυρήνα κυττάρου που έχει αφαιρεθεί παρανόμως (χωρίς τη συγκατάθεση του) από άνθρωπο. Αυτό δικαιολογείται από το γεγονός ότι σκοπός της διάταξης του άρθρου 16 παρ. 1 Σ είναι η προστασία της επιστήμης από αυθαίρετες κρατικές επεμβάσεις και όχι η προνομιακή μεταχείριση του επιστήμονα από τις ισχύουσες διατάξεις με την παροχή της δυνατότητας σ' αυτόν να οικειοποιείται ξένα έννομα αγαθά.

Συμπεραίνουμε λοιπόν ότι η κλωνοποίηση γενικά εμπίπτει στο γενικό περιεχόμενο του δικαιώματος της επιστημονικής ελευθερίας. Το ερώτημα που ανακύπτει είναι το αν η αναπαραγωγική κλωνοποίηση εμπίπτει στο γενικό περιεχόμενο του δικαιώματος στην επιστημονική έρευνα (οπότε η απαγόρευση της συνιστά περιορισμό του γενικού περιεχομένου του δικαιώματος αυτού) ή όχι (οπότε η απαγόρευση της συνιστά οριοθέτηση του δικαιώματος και επομένως είναι συνταγματικά επιτρεπτή).

Για να απαντήσουμε στο παραπάνω ερώτημα, θα πρέπει να ερευνήσουμε αν η επιστημονική μέθοδος της αναπαραγωγικής κλωνοποίησης ανθρωπίνων όντων αντίκειται στα χρηστά ήθη, στα δικαιώματα των άλλων ή στη συνταγματική νομιμότητα και επομένως το δικαίωμα στην επιστημονική ελευθερία οριοθετείται με βάση τις τρεις αυτές γενικές ρήτρες.

Κατ' αρχήν θα εξετάσουμε αν η αναπαραγωγική κλωνοποίηση ανθρωπίνων όντων αντίκειται στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια. Με την κλωνοποίηση δεν γεννιέται απλώς ένας νέος άνθρωπος, αλλά «κατασκευάζεται» ένας άνθρωπος με ένα συγκεκριμένο γενετικό υλικό. Και μπορεί μεν το γενετικό υλικό να μην είναι ο μοναδικός παράγοντας που καθορίζει την προσωπικότητα ενός ατόμου, δεν μπορεί ωστόσο, να αμφισβητηθεί η καθοριστική συμβολή του στον τομέα αυτό. Ως εκ

τούτου η κλωνοποίηση συνιστά γενετικό ντετερμινισμό και αποτελεί την πιο έντονη μορφή εξουσίασης του ανθρώπου με την έννοια ότι προκαθορίζει σε σημαντικό βαθμό τη διαμόρφωση της προσωπικότητας και της προσωπικής ζωής ενός ανθρώπου, και μάλιστα σε ένα στάδιο όπου δεν είναι δυνατή η λήψη της συναίνεσής του. Η εν λόγω μέθοδος επεμβαίνει συνεπώς στην αρχή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, επειδή αναιρεί το στοιχείο του τυχαίου στη διαμόρφωση του ανθρώπινου γονιδιώματος που εξασφαλίζει η φυσική διαδικασία αναπαραγωγής και καθιστά εφικτό αυτό ακριβώς που αποκλείεται από τη φυσική διαδικασία τεκνοποίησης: τη γενετική χειραγώγηση υπό τη μορφή της ανθρώπινης επέμβασης στο σχηματισμό του γενετικού υλικού βάσει συγκεκριμένων προτύπων.

Συνεπώς, ως αντικείμενη στο Σύνταγμα, η αναπαραγωγική κλωνοποίηση ανθρωπίνων όντων δεν υπάγεται στο γενικό περιεχόμενο του δικαιώματος στην επιστήμη και την έρευνα, με αποτέλεσμα η απαγόρευση της από τον έλληνα νομοθέτη να μην συνιστά περιορισμό του δικαιώματος της επιστημονικής ελευθερίας, αλλά επιτρεπτή οριοθέτηση του.

Τα ανωτέρω ισχύουν κυρίως στην περίπτωση της αναπαραγωγικής κλωνοποίησης ανθρωπίνων όντων μέσω της μεθόδου μεταφοράς πυρήνα κυττάρου από ενήλικο άνθρωπο. Δεν είναι ωστόσο αυτονόητο ότι ισχύουν και για την κλωνοποίηση μέσω της τεχνητής διαίρεσης εμβρύων. Και αυτό γιατί στην τελευταία περίπτωση ο άνθρωπος δεν καθορίζει εκ των προτέρων το γενετικό υλικό βάσει συγκεκριμένου προτύπου, αλλά απλώς «πολλαπλασιάζει» μια ανθρώπινη ζωή, το γενετικό υλικό της οποίας έχει ήδη δημιουργηθεί κατά τυχαίο τρόπο με τη φυσική διαδικασία αναπαραγωγής.

Ως εκ τούτου η κλωνοποίηση με τη μέθοδο της τεχνητής διαίρεσης εμβρύου δε συνιστά μέθοδο αντικείμενη στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια

και επομένως υπάγεται στο προστατευτικό πεδίο του δικαιώματος της επιστημονικής ελευθερίας. Η απαγόρευσή της, όμως, είναι συνταγματικά επιτρεπτή μόνο για λόγους προστασίας της ανθρώπινης ζωής και υγείας και για όσο χρονικό διάστημα δεν υφίστανται τα απαραίτητα εχέγγυα επιστημονικής ασφάλειας.

II. ΕΠΙΤΡΕΠΤΕΣ ΜΟΡΦΕΣ ΚΛΩΝΟΠΟΙΗΣΗΣ

Η παραπάνω εκτεθείσα θέση περί της αντίθεσης της αναπαραγωγικής κλωνοποίησης ανθρώπινων όντων στην αρχή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας δεν προδικάζει ότι το ίδιο ισχύει και για τη θεραπευτική κλωνοποίηση ή για την κλωνοποίηση μη ανθρώπινων οργανισμών. Στη συνέχεια θα αναφερθούμε στις υπόλοιπες μορφές κλωνοποίησης των οποίων θα επιχειρηθεί η νομική αξιολόγηση και οι οποίες είναι οι εξής:

α) η δημιουργία νέων ανθρώπινων κυττάρων, ιστών ή οργάνων για θεραπευτικούς σκοπούς (θεραπευτική κλωνοποίηση), ή β) η αναπαραγωγή μέσω της μεθόδου της κλωνοποίησης μη ανθρώπινων οργανισμών (ζώων). Τέλος, ως ξεχωριστή κατηγορία θα μας απασχολήσει η κλωνοποίηση ανθρώπινων εμβρύων για θεραπευτικούς και ερευνητικούς σκοπούς.

Κατ' αρχήν θα εξεταστεί η συνταγματικότητα ή μη της θεραπευτικής κλωνοποίησης. Στη συνέχεια θα αναλυθεί η προβληματική της εφαρμογής της μεθόδου της κλωνοποίησης για τη δημιουργία μη ανθρώπινων οργανισμών (ζώων). Και τέλος θα διερευνηθεί η συνταγματικότητα μιας οριακής περίπτωσης της κλωνοποίησης, δηλαδή, ανθρώπινων εμβρύων για ερευνητικούς και θεραπευτικούς σκοπούς.

A. Εκτός από την εφαρμογή της κλωνοποίησης ως μιας πρόσθετης μορφής τεχνητής αναπαραγωγής ανθρώπων (πέρα από της μορφές της τεχνητής και της εξωσωματικής γονιμοποίησης) μπορεί να χρησιμοποιηθεί και για τη δημιουργία μεμονωμένων ανθρώπινων κυττάρων, ιστών και οργάνων για ερευνητικούς και θεραπευτικούς

σκοπούς (θεραπευτική κλωνοποίηση). Στην κατηγορία αυτή εντάσσεται λόγου χάρη η κλωνοποίηση ανθρωπίνων κυττάρων (π.χ. καρκινικών) προκειμένου να ερευνηθεί εργαστηριακά η εξέλιξη τους και να συναχθούν συμπεράσματα σχετικά με την πρόληψη και θεραπεία ασθενειών ή ακόμα και η κλωνοποίηση ανθρωπίνων ιστών (π.χ. δέρματος) ή οργάνων (π.χ. καρδιάς ή νεφρού) τα οποία στη συνέχεια θα χρησιμοποιηθούν για τη μεταμόσχευση σε ασθενείς. Η μέθοδος αυτή μπορεί να αποβεί ιδιαίτερα ευεργετική και για τη θεραπεία των μιτοχονδριακών ασθενειών. Καθίσταται σαφές ότι στις περιπτώσεις αυτές δεν πρόκειται για δημιουργία γενετικά όμοιου ανθρώπου και συνακόλουθα για παραβίαση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, με συνέπεια αυτή η μέθοδος κλωνοποίησης να επιτρέπεται από το Σύνταγμα. Αντιθέτως, μια ενδεχόμενη νομοθετική απαγόρευση της θεραπευτικής κλωνοποίησης θα ήταν αντισυνταγματική ως αντικείμενη τόσο στο ατομικό δικαίωμα της επιστημονικής ελευθερίας του άρθρου 16 παρ. 1 Σ (αφού η θεραπευτική κλωνοποίηση υπάγεται στο γενικό περιεχόμενο του δικαιώματος ως μη αντικείμενη στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια) όσο και στη συνταγματική επιταγή της προστασίας της δημόσιας υγείας (άρθρο 21 παρ. 3 Σ) λόγω των ευεργετικών συνεπειών της για την ανθρώπινη υγεία.

Θα μπορούσε να υποστηριχθεί από μερικούς ότι με την εφαρμογή της θεραπευτικής κλωνοποίησης ανοίγει ο δρόμος για την διενέργεια πειραμάτων που στοχεύουν στην αναπαραγωγική κλωνοποίηση. Επομένως θα μπορούσε η θεραπευτική κλωνοποίηση να αποτελέσει πρόδρομο της αναπαραγωγικής και γι' αυτό κάποιοι υποστηρίζουν ότι πρέπει να απαγορευθεί. Αυτό δεν θα έπρεπε να θεωρηθεί ορθό κατ' αρχήν επειδή αντίκειται στην αρχή της αναλογικότητας υπό την έκφανση της αναγκαιότητας του μέτρου. Η απαγόρευση της αναπαραγωγικής κλωνοποίησης θα μπορούσε να διασφαλισθεί και με ηπιότερα μέσα.

Όπως λόγω χάρη με τη θέσπιση διαδικασίας έγκρισης και παρακολούθησης των πειραμάτων θεραπευτικής κλωνοποίησης από επιτροπή ειδικών. Στο ίδιο συμπέρασμα οδηγεί και η θεωρία της στάθμισης κόστους οφέλους. Η απαγόρευση μιας τέτοιας μορφής άσκησης της επιστημονικής ελευθερίας η οποία όχι μόνο δεν προσβάλλει κανένα έννομο αγαθό, αλλά αντιθέτως μπορεί να έχει ιδιαίτερα ευεργετικές συνέπειες στον τομέα της πρόληψης και θεραπείας ασθενειών. Για τον λόγο ότι ενδέχεται να χρησιμοποιηθεί ως μέσο καταστρατήγησης της απαγόρευσης της αναπαραγωγικής κλωνοποίησης αντίκειται στο Σύνταγμα λόγω της προφανούς δυσαναλογίας κόστους οφέλους. Μια τέτοια απαγόρευση ενέχει τον κίνδυνο όχι μόνο περιορισμού της επιστημονικής ελευθερίας, αλλά και μιας σειράς άλλων δικαιωμάτων που εξαρτώνται από αυτή.

B. Η κλωνοποίηση μη ανθρώπινων οργανισμών

Όπως και η θεραπευτική κλωνοποίηση επιτρεπτή πρέπει να θεωρηθεί και η αναπαραγωγική κλωνοποίηση μη ανθρώπινων οργανισμών (η περίπτωση Dolly). Η δημιουργία οργανισμών με όμοιο γενετικό υλικό αντίκειται στην αρχή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας μόνο όταν αναφέρεται στη δημιουργία γενετικά όμοιων ανθρώπων και όχι όταν αφορά μη ανθρώπινους οργανισμούς. Η επίκληση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας σε αυτή την περίπτωση αποκλείεται και για έναν πρόσθετο λόγο: η διάταξη του άρθρου 2 παρ. 1 Σ απαγορεύει τις πράξεις επί ανθρώπου οι οποίες αναιρούν την έμφυτη σε αυτόν αξία, και όχι τις πράξεις που προέρχονται από άνθρωπο και απευθύνονται σε άλλα έμβια όντα.

Τέλος, πρέπει να σημειωθεί ότι μια ενδεχόμενη νομοθετική απαγόρευση της κλωνοποίησης ζώων δεν θα αντίκειται μόνο στο ατομικό δικαίωμα της επιστημονικής ελευθερίας αλλά και στο έννομο αγαθό της δημόσιας υγείας. Η συγκεκριμένη μορφή κλωνοποίησης μπορεί να αποβεί χρήσιμη

για τη δημιουργία όμοιων γενετικά ζώων (δεδομένη ότι η γενετική ομοιότητα καθιστά τα πορίσματα των πειραμάτων περισσότερο ασφαλή) και την αναπαραγωγή γενετικά μεταλλαγμένων ζώων που θα παράγουν πρωτεΐνες με φαρμακευτικές ιδιότητες στο γάλα τους (π.χ. ινσουλίνη), ενώ γενικότερα η εφαρμογή της μεθόδου αυτή πιθανολογείται ότι θα προσφέρει σημαντικές γνώσεις για τον τρόπο ανάπτυξης, χωρισμού και διαφοροποίησης των κυττάρων (που μπορεί να οδηγήσει σε νέες μορφές θεραπείας των ανθρωπίνων ασθενειών). Τέλος, η κλωνοποίηση ζώων μπορεί να αποδειχθεί ευεργετική στην προσπάθεια διάσωσης υπό εξαφάνιση ειδών του ζωικού βασιλείου.

III. Η Συνταγματική προβληματική της κλωνοποίησης ανθρώπινων εμβρύων για ερευνητικούς και θεραπευτικούς σκοπούς.

Ενώ η αναπαραγωγική κλωνοποίηση ανθρωπίνων όντων απαγορεύεται, σε αντίθεση με τη θεραπευτική κλωνοποίηση και την κλωνοποίηση μη ανθρωπίνων οργανισμών, προβλήματα παρουσιάζει η νομική αξιολόγηση της κλωνοποίησης, η οποία δεν αποσκοπεί στη γέννηση ανθρώπων, αλλά στη δημιουργία ανθρωπίνων εμβρύων, τα οποία, αφού αρχικά χρησιμοποιηθούν για ερευνητικούς και θεραπευτικούς σκοπούς, στη συνέχεια θα καταστραφούν. Στο πλαίσιο αυτό εντάσσεται λόγω χάρη η κλωνοποίηση ανθρωπίνων εμβρύων προκειμένου να δημιουργηθούν από αυτά ιστοί και όργανα προς μεταμόσχευση καθώς επίσης και η τεχνητή διαίρεση εμβρύου προκειμένου το νέο κλωνοποιημένο έμβρυο που θα προκύψει να χρησιμοποιηθεί ως αντικείμενο βιοψίας και προγεννητικός διάγνωσης του άλλου αρχικού εμβρύου. Παρόμοιο πρόβλημα αντιμετωπίζουμε και με τα υπεράριθμα έμβρυα που απομένουν μετά την επιτυχή προσπάθεια εξωσωματικής γονιμοποίησης. Συναφής είναι και η περίπτωση της άμβλωσης όπου καταστρέφεται ένα ανθρώπινο έμβρυο, μόνο που στην περίπτωση αυτή το έννομο αγαθό της ζωής το οποίο προσβάλλεται με την άμβλωση δεν συγκρούεται με την επιστημονική

ελευθερία, αλλά με το δικαίωμα της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας.

Η επίκληση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας δεν είναι εφικτή εν προκειμένω διότι το δικαίωμα αυτό δεν υφίσταται στο δικαίωμα ανθρώπινων εμβρύων που δεν πρόκειται να γεννηθούν. Αντιθέτως, αυτή η μορφή κλωνοποίησης αντίκειται στο έννομο αγαθό της ζωής. Αν και το χρονικό σημείο έναρξης της ανθρώπινης ζωής αμφισβητείται, ορθότερη πρέπει να θεωρηθεί η άποψη, σύμφωνα με την οποία ζωή υφίσταται από τη στιγμή που θα γονιμοποιηθεί το ωάριο.

Κατά συνέπεια η καταστροφή των κλωνοποιημένων εμβρύων αντίκειται στο έννομο αγαθό της ζωής. Από την άλλη, η δημιουργία των εμβρύων αυτών για ερευνητικούς και θεραπευτικούς σκοπούς, εντάσσει την εν λόγω δραστηριότητα στο προστατευόμενο πεδίο της επιστημονικής ελευθερίας αλλά και του εννόμου αγαθού της δημόσιας υγείας. Τίθεται, λοιπόν, το ζήτημα της σύγκρουσης συνταγματικά προστατευόμενων έννομων αγαθών η οποία δεν μπορεί να λυθεί υπέρ του ενός ή του άλλου έννομου αγαθού γιατί καμιά συνταγματική διάταξη δεν υπερτερεί γενικώς έναντι της άλλης (με την εξαίρεση της απόλυτης υπεροχής της ανθρώπινης αξιοπρέπειας).

Εναπόκειται, λοιπόν, στον κοινό νομοθέτη να προβεί σε πρακτική εναρμόνιση τους. Έτσι ο νομοθέτης, λόγου χάρη θα μπορούσε να απαγορεύσει κατ' αρχήν την κλωνοποίηση εμβρύων επιτρέποντάς την μόνο σε εξαιρετικές περιπτώσεις, λόγου χάρη όπου δεν υπάρχει άλλη λύση για τη θεραπεία ανθρώπινων ασθενειών, ή όταν οι ευεργετικές συνέπειες για την επιστήμη και για την υγεία είναι ιδιαίτερα σημαντικές. Συνταγματική θα ήταν και η αντίστροφη λύση του κατ' αρχήν επιτρεπτού της κλωνοποίησης εμβρύου για θεραπευτικούς σκοπούς, υπό την προϋπόθεση ωστόσο, ότι πληρούνται κάποιες ελάχιστες εγγυήσεις επιστημονικής ασφάλειας.

III. Η ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΚΗ ΤΩΝ ΕΠΕΜΒΑΣΕΩΝ ΣΤΟ ΓΕΝΕΤΙΚΟ ΥΛΙΚΟ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ.

1. Εισαγωγή

Η διερεύνηση του ανθρώπινου γονιδιώματος αποτελεί σημαντική πρόοδο της επιστήμης της γενετικής. Με την εξέταση αυτή επιδιώκεται η χαρτογράφηση και ο καθορισμός της δομικής συνέχειας του γονιδιώματος. Ως γονιδίωμα ορίζεται το σύνολο του γενετικού υλικού, τα κληρονομικά μεταβιβαζόμενα στοιχεία ή το σύνολο των ευρισκόμενων σε ένα κύτταρο γενετικών πληροφοριών.

Τα γονίδια περιλαμβάνονται στο DNA των κυττάρων. Κάθε γονίδιο περιλαμβάνει αποθηκευμένες πληροφορίες για μια συγκεκριμένη λειτουργία.

Η προσπάθεια αποκωδικοποίησης των πληροφοριών αυτών οδήγησε στη σύλληψη του προγράμματος χαρτογραφίσεως του ανθρώπινου γονιδιώματος από τους Watson και Crick.

Με τις υπάρχουσες σήμερα διαγνωστικές δυνατότητες και κυρίως την εξέταση DNA είναι δυνατόν να εντοπιστούν τα γονίδια που ευθύνονται για ορισμένες ασθένειες (λ.χ. τη δραπενοκυτταρική αναιμία, τη μυϊκή δυστροφία Duchenne, την κυστική ίνωση, την αιμοφιλία και άλλες) και ανοίγει το δρόμο και για την ανίχνευση άλλων ασθενειών όπως λ.χ. τον καρκίνο, την αρτηριοσκλήρυνση, την επιληψία, την μανιοκατάθλιψη, τη νόσο του Alzheimer ή τη νόσο του Parkinson.

Η ανάλυση του ανθρώπινου γονιδιώματος καθώς και η μέσω αυτής πιθανή αναγνώριση μονογονιδιακών παθήσεων, όπως επίσης και της προδιαθέσεως για ορισμένες παθήσεις ή αλλεργίες επιφορτίζει το δίκαιο με την επεξεργασία πολλών προβλημάτων: Υπό ποιούς όρους θα επιτρέπεται να υποβληθεί κάποιος σε ανάλυση του γονιδιώματός του; Πώς θα κατοχυρώνεται το απόρρητο των αποτελεσμάτων της ανάλυσεως και έναντι ποιού; Επιτρέπεται να υποβληθεί κάποιος σε υποχρεωτική ανάλυση του γονιδιώματός του; Επιτρέπεται να ζητήσει ένας εργοδότης ή ένας ασφαλιστικός φορέας τις σχετικές εξετάσεις; Σε αυτό το μέρος θα εξετάσουμε ζητήματα σχετικά με τα γενετικά δεδομένα, όπως οι γονιδιακές εξετάσεις, ο προγεννητικός έλεγχος καθώς και τα ερωτήματα που θέσαμε παραπάνω.

2. Γονιδιακές θεραπείες

Με τον όρο γονιδιακές θεραπείες δηλώνονται οι εφαρμογές της γενετικής, οι οποίες επιτρέπουν την εισαγωγή ενός ή περισσότερων γονιδίων μέσα σε έναν οργανισμό μέσω π.χ. ενός ιού για την θεραπεία ή πρόληψη μιας ασθένειας που συνδέεται με γενετική ανωμαλία. Αυτό το επιστημονικό όπλο βασίζεται στις προόδους που συνάπτονται με την αποκωδικοποίηση του ανθρώπινου γονιδιώματος. Οι γονιδιακές θεραπείες διακρίνονται σε γονιδιακές θεραπείες στα σωματικά κύτταρα και γονιδιακές θεραπείες στα γεννητικά κύτταρα. Στη συνέχεια θα εξετάσουμε τα ζητήματα που δημιουργούνται από σκοπιάς Συνταγματικού δικαίου σε κάθε έναν από τους ανωτέρω αναφερθέντες τύπους γονιδιακών θεραπειών, αφού πρώτα εξηγήσουμε συνοπτικά τι επιδιώκεται και τι επιτυγχάνεται με καθένα από αυτούς.

Γονιδιακές θεραπείες στα σωματικά κύτταρα

Με τη γονιδιακή θεραπεία στα σωματικά κύτταρα ιστών ή οργάνων επιδιώκεται η ίαση ή αντικατάσταση του ελαττωματικού και ευθυνόμενου για κάποια σοβαρή ασθένεια γονιδίου (όπως π.χ. η δρεπανοκυτταρική αναιμία) σε έμβρυα, παιδιά ή ενήλικες. Δεδομένου όμως του ότι τα σωματικά κύτταρα δεν μεταβιβάζουν τις ιδιότητές τους στις επόμενες γενεές, η θεραπεία στα γονίδια αυτά αφορά μόνο το συγκεκριμένο άτομο και θεωρείται ότι δεν εμφανίζει από πλευράς θεμελιωδών δικαιωμάτων προβλήματα διαφορετικά από εκείνα της μεταμοσχεύσεως οργάνων.

Γονιδιακές θεραπείες στα γεννητικά κύτταρα

Με τις επεμβάσεις στα γονίδια των γεννητικών κυττάρων (ωάρια/σπερματοζώαρια), των γονάδων (όρχεων/ωοθηκών) ή των ολοδύναμων εμβρυϊκών κυττάρων (των κυττάρων, δηλαδή, που δημιουργούνται κατά τις πρώτες κυτταρικές διαιρέσεις μετά τη γονιμοποίηση του ωαρίου) επιδιώκεται η θεραπεία των κληρονομικώς μεταβιβαζομένων ασθενειών. Οι θεραπείες αυτές, εάν πραγματοποιηθούν, θα επιτρέπουν όχι μόνο τη θεραπεία του ασθενούς, αλλά θα απαλλάξουν και τους απογόνους του από τα γονίδια που προκαλούν τη συγκεκριμένη ασθένεια, εφόσον θεραπεύουν όχι μόνο το σύμπτωμα αλλά και την ασθένεια. Οι γονιδιακές θεραπείες αυτού του τύπου δεν είναι δυνατόν να πραγματοποιηθούν τώρα, η πιθανότητα, όμως, μελλοντικής επιτυχίας τους δημιουργεί ανησυχίες ως προς τα όρια και τις δυνατότητές τους. Οι ανησυχίες και οι φόβοι που εκφράζονται εντοπίζονται κυρίως στα εξής δύο σημεία:

α. Στο ότι τα αποτελέσματα αυτού του είδους θεραπείας δεν θα αφορούν μόνο

στο συγκεκριμένο άτομο αλλά και τους απογόνους του, με αποτέλεσμα οι συνέπειες σε περίπτωση πλήρους ή μερικής αποτυχίας να διαιωνίζονται. και

β. Στις δυνατότητες ελέγχου της εφαρμογής αυτής της μεθόδου γονιδιακής θεραπείας σε περίπτωση τελειοποίησής της. Οι δε συνηθέστερα εκφραζόμενοι φόβοι αφορούν την πιθανότητα επεμβάσεων στα γονίδια των γονέων, με στόχο τη δημιουργία απογόνων με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά και στην αναζωπύρωση τάσεων ευγονικής. Ως προς τα ειδικότερα ζητήματα που ανακύπτουν σχετικά με την δυνατότητα διεξαγωγής γονιδιακών θεραπειών αυτού του τύπου πρέπει να παρατηρήσουμε τα εξής: Όσο οι γονιδιακές θεραπείες βρίσκονται σε πειραματικό επίπεδο με απροσδιόριστες συνέπειες για το ανθρώπινο είδος, η απαγόρευσή τους είναι επιβεβλημένη από την υποχρέωση του κράτους να προστατεύει την υγεία και τη σωματική ακεραιότητα του ατόμου σε συνδυασμό με την προστασία της ανθρώπινης αξιοπρέπειας. Η σχετική απαγόρευση μπορεί πλέον μετά την

πρόσφατη αναθεώρηση του Συντάγματος να θεωρηθεί επιβεβλημένη και από την προβλεπόμενη στο άρθρο 5 παρ. 5 του Συντάγματος υποχρέωση του κράτους να προστατεύει την υγεία και τη γενετική ταυτότητα του ατόμου. Όταν, όμως υπερπηδήσουν το πειραματικό στάδιο, προστασία της γενετικής ταυτότητας έναντι των αυθαίρετων, μη θεραπευτικών επεμβάσεων, παρέχεται μέσω του προβλεπόμενου στο άρθρο 5 παρ. 5 του Συντάγματος δικαιώματος προστασίας της γενετικής ταυτότητας, το οποίο αποτελεί έκφανση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας και σε συνδυασμό προς αυτή, συνίσταται, κατά περιεχόμενο, στην προστασία του γονιδιώματος του ατόμου έναντι των γενετικών επεμβάσεων.

Όμως κατά το χρονικό διάστημα της επεμβάσεως στα κύτταρα των γονέων δεν υφίσταται ακόμα ζωή παιδιού, την γενετική ταυτότητα της οποίας κατοχυρώνει το Σύνταγμα. Αυτή ακριβώς η δυνατότητα προκλήσεως ορισμένων χαρακτηριστικών στο μέλλοντα να γεννηθεί άνθρωπο μέσω της επεμβάσεως στα γονίδια των κυττάρων των γονέων του επιβάλλει να ληφθούν μέτρα για την προστασία της γενετικής ταυτότητας και κατά το χρονικό διάστημα προ της συλλήψεως, ούτως ώστε να εξασφαλίζεται έναντι πιθανών επεμβάσεων η διαδικασία συλλήψεως του ατόμου και να αποκλείεται κάθε δυνατότητα δημιουργίας ατόμων με χαρακτηριστικά, ιδιότητες και ιδιομορφίες που δεν θα είναι αποτέλεσμα τυχαίας διαμόρφωσης αλλά θα ανάγονται σε επιθυμίες και επιλογές άλλων. Προς εξασφάλιση της προστασίας αυτής σκόπιμο κρίνεται να προβούμε σε μια κατά το δυνατό ευρεία ερμηνεία της πρωταρχικής πολιτειακής υποχρέωσης προστασίας της ανθρώπινης αξιοπρέπειας και της από αυτήν απορρέουσας προστασίας της γενετικής ταυτότητας, η οποία θα καταστήσει δυνατή τη συνταγματική προστασία των συνθηκών δημιουργίας του ανθρώπου.

Η προστασία του γονιδιώματος του ατόμου έναντι των γενετικών επεμβάσεων δεν αναφέρεται και σε γονίδια που εκφράζουν μια ασθένεια. Στην περίπτωση αυτή το άτομο θα δικαιούται να προσφύγει σε γονιδιακή θεραπεία (βάσει του ατομικού δικαιώματος της υγείας, όπως προβλέπεται στο άρθρο 5 παρ. 5 του Συντάγματος και του κοινωνικού δικαιώματος υγείας του άρθρου 21 του Συντάγματος), διότι θα ήταν παράλογο να «έχει κανείς το δικαίωμα να παραμείνει ασθενής και να κληρονομή την ασθένειά του στους απογόνους του».

Τέλος αξίζει να αναφέρουμε πως η Σύμβαση του Συμβουλίου της Ευρώπης για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα και τη Βιοϊατρική στο άρθρο 13 προβλέπει πως «κάθε επέμβαση που αποσκοπεί στην τροποποίηση του ανθρώπινου γονιδιώματος είναι επιτρεπτή μόνο για προληπτικούς, διαγνωστικούς ή θεραπευτικούς σκοπούς και μόνο εφόσον δεν αποσκοπεί στο να εισάγει οποιαδήποτε τροποποίηση στο ανθρώπινο γονιδίωμα». Απαγορεύονται, συνεπώς, βάσει αυτής επεμβάσεις με στόχο την αλλοίωση ή τροποποίηση άλλων χαρακτηριστικών, μη συνδεδεμένων με κάποια κληρονομική ασθένεια είτε διενεργούνται αυτοτελώς είτε διενεργούνται στα πλαίσια γενετικών επεμβάσεων για την πρόληψη, διάγνωση ή θεραπεία κάποιας κληρονομικής ασθένειας.

B. Η ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΥΒΡΙΔΙΩΝ ΚΑΙ ΧΙΜΑΙΡΩΝ

Προτού προβούμε στην συνταγματική αποτίμηση της εφαρμογής των μεθόδων της γενετικής που κατατείνουν στη δημιουργία υβριδίων και χιμαιρών στον άνθρωπο, πρέπει να ξεκαθαρίσουμε τι εννοούμε λέγοντας υβρίδιο και χίμαιρα.

Ως χίμαιρα εννοείται το πλάσμα, το οποίο δημιουργείται από αδιαφοροποίητα κύτταρα δύο ή περισσότερων γενετικά διαφορετικών εμβρύων. Σε πειράματα με ζώα δημιουργήθηκε ποντίκι με στοιχεία τεσσάρων «γονέων»

Ως υβρίδιο θεωρείται ο οργανισμός που προέρχεται από γεννητικά κύτταρα διαφορετικών ειδών (π.χ. μουλάρι, που προέρχεται από διασταύρωση αλόγου και γαϊδουριού) Οι οργανισμοί αυτοί έχουν στα κύτταρά τους γενετικά στοιχεία και των δύο γονέων.

Όλες αυτές οι μέθοδοι εφαρμοζόμενες στον άνθρωπο και συγκεκριμένα σε έμβρυα *in vitro* ή στο γενετικό υλικό του ανθρώπου με σκοπό την μετατροπή της γενετικής υπόστασης του εμβρύου ή την διασταύρωση ανθρωπίνων γαμετών με γαμέτες ζώων αντίκειται στο σεβασμό που πρέπει να αποδίδεται στην ανθρώπινη ζωή. Ειδικότερα στην περίπτωση μείξης ανθρωπίνων και ζωικών ιστών, δεν προσβάλλεται η προσωπικότητα κανενός συγκεκριμένου ατόμου. Υποβιβάζεται όμως η ανθρώπινη ιδιότητα στο επίπεδο του μέσου, του αντικαταστατού μεγέθους. Παρόμοια πρακτική επομένως θα αντέβαινε στην αρχή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, ακόμη και αν ο σκοπός και τα κίνητρα της έρευνας δεν ήταν ταπεινά.

ΜΕΡΟΣ Γ:

Η ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΚΗ ΤΩΝ ΓΕΝΝΕΤΙΚΩΝ ΕΞΕΤΑΣΕΩΝ

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Οι μέθοδοι της γενετικής τεχνολογίας, οι οποίες έχουν σχέση με το υπό συζήτηση θέμα αναφέρονται στην εξέταση των στοιχείων του ανθρώπινου γονιδιώματος.

Η διερεύνηση του ανθρώπινου γονιδιώματος (δηλαδή του συνόλου του γενετικού υλικού, των κληρονομικώς μεταβιβαζομένων στοιχείων ή του συνόλου των ευρισκόμενων σε ένα κύτταρο γενετικών πληροφοριών) αποτελεί μια σημαντική πρόοδο της επιστήμης της γενετικής, η οποία μέσω της αποκωδικοποίησης σημαντικού μέρους των πληροφοριών που περικλείονται στα γονίδια, οδήγησε στη διεύρυνση των διαγνωστικών δυνατοτήτων της σύγχρονης ιατρικής, παρέχοντας πλέον σε αυτή την δυνατότητα των γενετικών εξετάσεων.

Οι γενετικές εξετάσεις διαφοροποιούνται απέναντι στις κοινές ιατρικές εξετάσεις ως προς το ότι οδηγούν στη συλλογή γενετικών πληροφοριών, πληροφοριών δηλαδή που είναι οικογενειακές (και όχι μόνο προσωπικές), που μπορεί να αναφέρονται στην ύπαρξη μιας ασθένειας, στην προδιάθεση για μια ασθένεια που θα εκδηλωθεί στο μέλλον ή στην προδιάθεση για μια ασθένεια η οποία μπορεί να εκδηλωθεί στο μέλλον και μετά από επίδραση εξωτερικών παραγόντων (πολυπαραγοντική ασθένεια) και οι οποίες (γενετικές πληροφορίες) μπορεί να ενδιαφέρουν μια σειρά προσώπων πέραν του υποβληθέντος στις εξετάσεις (συγγενείς, πιθανούς εργοδότες, ασφαλιστικές εταιρίες κλπ.). Η ιδιομορφία αυτή των γενετικών εξετάσεων δημιουργεί μια σειρά θεμάτων συνταγματικής φύσεως τα οποία και θα εξετάσουμε στις επόμενες παραγράφους.

Συγκεκριμένα πρώτα θα εκθέσουμε τα ζητήματα που ανακύπτουν σχετικά με την διενέργεια γενετικών εξετάσεων πριν τη γέννηση του ανθρώπου (προβληματική προγεννητικού έλεγχου) και στη συνέχεια θα ασχοληθούμε με ζητήματα που ανακύπτουν κατεξοχήν στα πλαίσια γενετικών εξετάσεων που διενεργούνται μετά τη γέννηση του ανθρώπου.

ΕΙΔΙΚΟΤΕΡΑ ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΟΥ ΠΡΟΓΕΝΝΗΤΙΚΟΥ ΕΛΕΓΧΟΥ

Το πρώτο πρόβλημα, το οποίο καλούμαστε να αντιμετωπίσουμε σχετικά με τη διενέργεια εξετάσεων προγεννητικού ελέγχου αναφέρεται στο κατά πόσον είναι συνταγματικά επιτρεπτή η εφαρμογή μεθόδων προγεννητικής διάγνωσης ενόψει του ότι η δυνατότητα που η προγεννητική διάγνωση, η οποία φανερώνει μια σοβαρή γενετική ανωμαλία του εμβρύου, δίνει στην εγκυμονούσα είναι η άμβλωση.

Μέχρι πρόσφατα ο προγεννητικός έλεγχος (συνήθως με τη μέθοδο της αμνιοκέντησης) καθιστούσε δυνατή τη διάγνωση κληρονομικών ασθενειών, όπως του συνδρόμου Down και τις μεσογειακής αναιμίας από τις οποίες έπασχε το κυοφορούμενο έμβρυο. Πρόσφατα όμως, η κατάσταση στο πεδίο του προγεννητικού ελέγχου άλλαξε δραματικά. Πλέον ο προγεννητικός

έλεγχος χρησιμοποιείται και για τη διάγνωση πολυπαραγοντικών ασθενειών, δηλαδή για τη διάγνωση ασθενειών η εμφάνιση των οποίων εξαρτάται τόσο

από γενετικά-κληρονομικά όσο και από περιβαλλοντικά στοιχεία, όπως η μόλυνση του περιβάλλοντος, ο τρόπος ζωής, η διατροφή κλπ. Έτσι για παράδειγμα σύμφωνα με πρόσφατα δημοσιεύματα στις εφημερίδες⁴³ γεννήθηκε το πρώτο παιδί που ως έμβρυο, είχε υποστεί επιτυχώς τον γενετικό έλεγχο ως προς τη μη ελαττωματικότητα του γονιδίου «TP53» που σχετίζεται με την εμφάνιση κακοηθών όγκων. Όμως ακόμα και αν το συγκεκριμένο γονίδιο είχε διαγνωσθεί ως ελαττωματικό, αυτό δε θα σήμαινε ότι θα εκδηλωνόταν κακοήθης όγκος, δεδομένου ότι η εμφάνισή του δεν εξαρτάται μόνο από γενετικά αλλά και από περιβαλλοντικά στοιχεία. Από τα ήδη λεχθέντα καθίσταται εμφανές το γεγονός ότι πλέον υφίσταται η δυνατότητα προγεννητικής διάγνωσης ασθενειών οι οποίες μπορεί να εκδηλωθούν στο κυοφορούμενο έμβρυο στο μέλλον, χωρίς όμως κάτι τέτοιο να είναι βέβαιο ότι θα συμβεί.

Ενόψει των ανωτέρω εκτεθέντων βιοϊατρικών εξελίξεων θα πρέπει να προβούμε σε μια διάκριση ανάμεσα στο συνταγματικώς επιτρεπτό της προγεννητικής διάγνωσης βαριών ασθενειών από τις οποίες πάσχει το κυοφορούμενο έμβρυο και το συνταγματικώς επιτρεπτό της προγεννητικής διάγνωσης ασθενειών οι οποίες ενδέχεται να εμφανιστούν στο κυοφορούμενο έμβρυο στο μέλλον.

Σε κάθε περίπτωση τίθεται θέμα σύγκρουσης ανάμεσα στην αρνητική όψη της αναπαραγωγικής ελευθερίας του υποψήφιου γονέα, δηλαδή στο δικαίωμά του να αποφασίσει να μην τεκνοποιήσει⁴⁵ και της επιστημονικής ελευθερίας του ερευνητή που επιθυμεί να εφαρμόσει την επιστημονική του μέθοδο προγεννητικής διάγνωσης με την συνταγματική προστασία του εμβρύου.

Συγκεκριμένα ως προς τη συνταγματική προστασία του εμβρύου υποστηρίζονται κατά βάση 2 απόψεις: Σύμφωνα με την πρώτη⁴⁶ από τη στιγμή της ένωσης ωαρίου και σπερματοζωαρίου⁴⁷ υπάρχει ζωή (και συνεπώς συνταγματική προστασία) αφού από τότε ξεκινάει και η διαδικασία που, αν δεν διακοπεί βίαια, θα καταλήξει στη γέννηση ενός ανθρώπου. Έτσι η προγεννητική διάγνωση που οδηγεί σε θανάτωση εμβρύων να αντίκειται στο συνταγματικά κατοχυρωμένο δικαίωμα της ζωής του εμβρύου (Σ 5παρ.2).

Σύμφωνα όμως με τη δεύτερη άποψη δεν νοείται δικαίωμα του εμβρύου στη ζωή δεδομένου ότι άρθρο 5παρ.2Σ αναφερόμενο σε όλους όσους «βρίσκονται στην ελληνική επικράτεια», σαφώς υπονοεί ότι φορείς του δικαιώματος στη ζωή είναι μόνο πρόσωπα υπαρκτά σε ενεστώτα χρόνο και τέτοιο δεν είναι ο κυοφορούμενος. Κατά την άποψη αυτή η προγεννητική διάγνωση που οδηγεί σε θανάτωση του εμβρύου αντίκειται (εφόσον το έμβρυο είναι βιώσιμο) στην αντικειμενική διάσταση της ανθρώπινης αξίας

(άρθρο 2παρ1Σ) που αποτελεί την συνταγματική βάση προστασίας της βιωσιμότητας του εμβρύου.

Η προγεννητική διάγνωση βαριών ασθενειών από τις οποίες πάσχει το κυοφορούμενο έμβρυο όπως το σύνδρομο Down, και η μεσογειακή αναιμία θα πρέπει να θεωρηθεί (και πράγματι θεωρείται) συνταγματικώς επιτρεπτή. Είναι μάλιστα, ίσως, μια από τις λίγες περιπτώσεις όπου δεν θα μπορούσε να διαφωνήσει κανείς στο ότι η ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας και η αναπαραγωγική ελευθερία (με την αρνητική της όψη της μη απόκτησης απογόνων) υπερισχύει της προστασίας του εμβρύου.⁵⁰ Καθώς η έννομη τάξη δεν θα μπορούσε να αξιώσει από κάποιον να μεγαλώσει ένα παιδί το οποίο θα υποφέρει μετά βεβαιότητας στη ζωή του. Γι' αυτό το λόγο και όταν διαπιστώνεται, μέσω της ενδομήτριας προγεννητικής διάγνωσης, σοβαρή ανωμαλία του εμβρύου, η έννομη τάξη επιτρέπει την άμβλωση μέχρι και την 24^η εβδομάδα της εγκυμοσύνης, ενώ ο κανόνας είναι ότι η άμβλωση δεν αποτελεί άδικη πράξη μόνο τις πρώτες 12 εβδομάδες της εγκυμοσύνης.

Όστος στην περίπτωση της θανατώσεως εμβρύων με σοβαρές ανωμαλίες, ονομοθέτης προσεγγίζει επικίνδυνα την περιοχή της συνταγματικά απαγορευμένης ευγονικής πολιτικής. Το σύνορο καλείται να χαράξει η νομοθετική απαίτηση «σοβαρότητας» της ανωμαλίας.

Ως προς την προγεννητική διάγνωση πολυπαραγοντικών ασθενειών, το αν θα θεωρηθεί συνταγματικώς επιτρεπτή ή όχι, δηλαδή το αν θα γείρει η πλάστιγγα υπέρ της αναπαραγωγικής και επιστημονικής ελευθερίας ή της συνταγματικής προστασίας του εμβρύου είναι υπόθεση του κοινού νομοθέτη.

Οδηγός του έλληνα νομοθέτη στο εγχείρημά του αυτό πρέπει να αποτελέσει το κείμενο της Σύμβασης του Συμβουλίου της Ευρώπης για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα και τη Βιοϊατρική (η οποία κυρώθηκε από τη χώρα μας με το ν. 2619/1998 και έχει σύμφωνα με το άρθρο 28 παρ. 1 του Σ υπερνομοθετική ισχύ), το οποίο στο άρθρο 12 ορίζει ότι οι γενετικές εξετάσεις που προβλέπουν την εμφάνιση γενετικών νόσων ή που χρησιμοποιούνται είτε για την αναγνώριση του υποκειμένου ως φορέα γονιδίου υπεύθυνου για νόσο είτε για την ανίχνευση γενετικής προδιάθεσης ή δεκτικότητας για νόσο επιτρέπονται μόνο για λόγους υγείας ή για επιστημονική έρευνα που σχετίζεται με λόγους υγείας, και υπό την προϋπόθεση της κατάλληλης γενετικής συμβουλευτικής .

Οποιαδήποτε άλλη χρησιμοποίηση του προγεννητικού ελέγχου για την πρόγνωση άλλων ιδιοτήτων του παιδιού που πρόκειται να γεννηθεί (όπως μορφολογικά χαρακτηριστικά, ύψος, βάρος) συνιστά ευγονική, η οποία αντίκειται στην αρχή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας.⁵⁴ Χαρακτηριστική στο σημείο αυτό είναι η ρύθμιση που προβλέπει η Σύσταση του Συμβουλίου της Ευρώπης R(90)13 σύμφωνα με την οποία οι προγεννητικές εξετάσεις πρέπει να πραγματοποιούνται με μοναδικό σκοπό την ανίχνευση ενός σοβαρού κινδύνου για την υγεία του εμβρύου και πρέπει, για το λόγο αυτό, να

αποκλειστεί από μια τέτοια διάγνωση ο έλεγχος χαρακτηριστικών, τα οποία δεν έχουν καμία σχέση με γενετικές αλλοιώσεις που μπορούν να οδηγήσουν σε ασθένεια.

Ένα άλλο ζήτημα το οποίο πρέπει να αντιμετωπίσουμε στα πλαίσια της προβληματικής του προγεννητικού ελέγχου είναι το κατά πόσο το Κράτος μπορεί να επιβάλει υποχρεωτικές προγεννητικές εξετάσεις. Ως προς το ζήτημα αυτό πρέπει να παρατηρήσουμε ότι η απόφαση του ανθρώπου (εγκυούσας γυναίκας) να υποβληθεί σε προγεννητικές εξετάσεις συνάγεται από το δικαίωμα ανάπτυξης της προσωπικότητάς της, το οποίο κατοχυρώνεται στο άρθρο 5 παρ. 1 του Συντάγματος. Από την υποχρέωση δε του κράτους να σέβεται και να προστατεύει την ανθρώπινη ζωή (Σ5παρ.2) και το δικαίωμα ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας (Σ5παρ.1) συνάγεται αδυναμία του κράτους να επιβάλει υποχρεωτικές προγεννητικές εξετάσεις και ιδίως να συνδέει την πραγματοποίησή τους με πάσης φύσεως παροχές (π.χ. οικονομικές) ή άλλες συνέπειες (π.χ. υποχρέωση αμβλώσεως στην περίπτωση που εξακριβωθεί ότι το έμβρυο είναι προσβεβλημένο από κάποια ασθένεια).

Κατά τον Π. Δαγτόγλου από την απόλυτη προστασία της ζωής συνάγεται ότι είναι αντισυνταγματική οποιαδήποτε κρατική ευγονική πολιτική, καθώς και κάθε αντίληψη ότι είναι νοητή ζωή που είναι «ανάξια προς το ζην»⁵⁵ Τέλος δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι η ιδιαιτερότητα του προγεννητικού ελέγχου σε σχέση με τις λοιπές γενετικές εξετάσεις έγκειται στο ότι μπορεί να οδηγήσει σε ένα νέο Καιάδα: Αυτή τη φορά όχι της αρχαίας Σπάρτης αλλά έναν Καιάδα Γενετικής, όπου θα επιλέγουμε ποια παιδιά θα γεννηθούν και ποια όχι, ανάλογα με το πόσο υγιή θα είναι⁵⁶, γι' αυτό είναι αναγκαίο να διατηρηθεί σε ένα πλαίσιο αυστηρά ιατρικό και να προορίζεται στις αυστηρά ιατρικώς ενδεικνυόμενες περιπτώσεις, ιδίως αν υφίσταται υποψία, βάσει του οικογενειακού ιστορικού, για την ύπαρξη σοβαρής ασθένειας.

ΓΕΝΕΤΙΚΕΣ ΕΞΕΤΑΣΕΙΣ ΜΕΤΑ ΤΗ ΓΕΝΝΗΣΗ

Όπως προαναφέραμε οι εξετάσεις αυτές είναι δυνατές μετά την εντυπωσιακή πρόοδο, η οποία συνοδεύει τις έρευνες για τη χαρτογράφηση του ανθρώπινου γονιδιώματος (έρευνες κατά τις οποίες επιδιώκεται να καταγραφεί το σύνολο των γενετικών πληροφοριών που βρίσκονται στα γονίδια του πυρήνα του κυττάρου). Οι νέες εξετάσεις επιτρέπουν όχι μόνο την εξέταση των χρωμοσωμάτων αλλά και την έρευνα ως προς την ύπαρξη ελαττωματικών γονιδίων, ενώ σύντομα δεν αποκλείεται να δίνουν επιπλέον τη δυνατότητα συλλογής πληροφοριών σχετικά με τους χαρακτήρες της πνευματικής και ψυχικής έκφρασης του ανθρώπου.

Η βασική συνταγματική προβληματική ως προς τις γενετικές εξετάσεις αναφέρεται: α. στο κατά πόσο το κράτος μπορεί να επιβάλει την υποχρεωτική υποβολή σε γενετικές εξετάσεις β. στην προστασία του συνόλου των γενετικών πληροφοριών, οι οποίες συλλέγονται ή είναι δυνατόν να συλλεγούν βάσει των εξετάσεων αυτών⁵⁷ και γ. στην

απαγόρευση μεροληπτικής μεταχειρίσεως των ατόμων, λόγω της γενετικής ιδιοσυστασίας τους (η οποία αποκαλύπτεται με τις γενετικές εξετάσεις)

α. Δυνατότητα υποχρεωτικής ή μη επιβολής γενετικών εξετάσεων

Στην περίπτωση των νεογέννητων η υποχρέωση του κράτους να επέμβει και να επιβάλει εξετάσεις με τις οποίες ανιχνεύονται γενετικά νοσήματα βασίζεται στην υποχρέωσή του να προστατεύσει εκείνους που δεν μπορούν να προστατεύσουν τον εαυτό τους από προβλεπόμενο κίνδυνο. Εάν συνεπώς το κράτος δεν κάνει χρήση των υπάρχουσών μεθόδων τότε παραλείπει τη εκπλήρωση των υποχρεώσεών του ως προς μια ιδιαίτερος ευάλωτη ομάδα, τα νεογέννητα, κατά παρέκκλιση της συνταγματικής επιταγής που επιβάλει στο κράτος να μεριμνά για την παιδική ηλικία (άρθρο 21 παρ.1 του Συντάγματος). Η υποχρέωση επεμβάσεως του κράτους συνάγεται και από τη διάταξη για την προστασία της υγείας, την οποία το κράτος οφείλει να εκπληρώσει και έναντι εκείνων που εμφανίζουν γενετικές ανωμαλίες (άρθρο 21 παρ.2 και 3 του Συντάγματος). Περαιτέρω υποστηρίζεται ότι οι εξετάσεις αυτές θα πρέπει να αφορούν σε ασθένειες για τις οποίες προβλέπεται θεραπεία και οι οποίες είναι δυνατόν να αντιμετωπισθούν στη διάρκεια της ζωής του παιδιού.

Στην Σύσταση του Συμβουλίου της Ευρώπης R(92)3 προβλέπεται ότι γενετικές διαγνωστικές εξετάσεις σε ανήλικους επιτρέπονται μόνο εάν είναι απαραίτητες για την υγεία τους ή αν είναι απαραίτητες για να εξακριβωθεί η ύπαρξη γενετικού νοσήματος σε συγγενείς.

Ως προς τη δυνατότητα του κράτους να επιβάλει γενετικές εξετάσεις σε ενήλικους και την αντίστοιχη υποχρέωσή τους να δεχτούν να υποβληθούν σε αυτές πρέπει να τονίσουμε ότι το δικαίωμα αυτοκαθορισμού του ατόμου, όπως κατοχυρώνεται στο άρθρο 5 παρ.1 του Συντάγματος, επιτρέπει μόνο με την ελεύθερη προαίρεση του ατόμου διεξαγωγή των σχετικών τεστ. Τα γενετικά νοσήματα μεταβιβάζονται κληρονομικώς αλλά δε μεταδίδονται και για το λόγο αυτό υποστηρίζεται ότι δεν είναι δυνατή η επίκληση λόγων προστασίας της δημόσιας υγείας. Επιπλέον θα μπορούσε να υποστηριχθεί η άποψη ότι η αδυναμία του κράτους να επιβάλει γενετικές εξετάσεις σε ενήλικες συνάγεται και από το δικαίωμα προστασίας της γενετικής ταυτότητας του άρθρου 5 παρ. 5 του Συντάγματος.

Ας μην ξεχνάμε τέλος πως σύμφωνα με την Σύμβαση του Συμβουλίου της Ευρώπης για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα και τη Βιοϊατρική (η οποία κυρώθηκε με το ν. 2619/1998 και έχει σύμφωνα με το άρθρο 28 παρ. 1 του Συντάγματος υπερνομοθετική ισχύ) οι γενετικές εξετάσεις επιτρέπεται να γίνουν μόνο για λόγους υγείας ή ιατρικής έρευνας, μετά από ελεύθερη συναίνεση του ασθενούς, της οποίας πρέπει να προηγηθεί επαρκής πληροφόρηση.

Διάφορο είναι το θέμα της υποβολής σε γενετικές εξετάσεις των υπόχρεων στρατεύσεως: στην περίπτωση αυτή υποστηρίζεται ότι οι γενετικές εξετάσεις επιτρέπονται για λόγους εθνικού συμφέροντος, εκτός εάν μπορεί να αποδειχθεί ότι δεν ήταν απαραίτητες για τις ανάγκες του στρατού. Η επέμβαση δηλαδή, στην ιδιωτική σφαίρα δικαιολογείται με την

επίκληση της συνταγματικής υποχρεώσεως για συμμετοχή στην άμυνα της χώρας (άρθρο

4παρ.6 και 25παρ.4 του Συντάγματος).

Τέλος ως προς το ζήτημα της γενετικής ανάλυσης στο πλαίσιο εξιχνίασης ποινικών αδικημάτων και της ποινικής διαδικασίας, πρέπει να τονίσουμε πως σύμφωνα με τη σχετική γνωμοδότηση της Αρχής Προστασίας Προσωπικών Δεδομένων,⁶¹πρέπει να περιορίζεται στο μη κωδικοποιημένο τμήμα του DNA και στη διαπίστωση της ταυτότητας, θα πρέπει να αποτελεί αποκλειστικά «γενετικό αποτύπωμα». Δεν πρέπει να προκύπτουν πρόσθετες πληροφορίες για το πρόσωπο. Δεν πρέπει να χρησιμοποιούνται μέθοδοι που επιτρέπουν τη συναγωγή συμπερασμάτων για χαρακτηριστικά της προσωπικότητας όπως κληρονομικότητα, χαρακτήρας ή ασθένειες. Η δημιουργία προφίλ προσωπικότητας μέσω της γενετικής ανάλυσης προσκρούει ευθέως στην συνταγματική προστασία της γενετικής ταυτότητας αλλά και στη συνταγματικά κατοχυρωμένη αξία του ανθρώπου και στη ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας, ειδικότερη εκδήλωση της οποίας είναι και το δικαίωμα πληροφοριακού αυτοπροσδιορισμού.

β. Προστασία των γενετικών πληροφοριών

Η συλλογή και επεξεργασία των γενετικών δεδομένων ενέχει- εκτός από αναμφισβήτητα κοινωνικά οφέλη- σοβαρούς κινδύνους για τους πολίτες και τα δικαιώματά τους. Η γνώση που προκύπτει από τις γενετικές αναλύσεις και ειδικότερα η γνωστοποίηση των δεδομένων που προκύπτουν από αυτές μπορεί να οδηγήσει σε κατηγοριοποίηση των ανθρώπων και σε τελευταία ανάλυση στον στιγματισμό και τον κοινωνικό αποκλεισμό τους. Κρίσιμη λοιπόν είναι η παρεχόμενη από το Σύνταγμα προστασία των δεδομένων αυτών.

Οι γενετικές πληροφορίες προστατεύονται, αν δεν υπάρχει ειδική διάταξη προστασίας της γενετικής ταυτότητας, βάσει της διάταξης για την προστασία της ιδιωτικής ζωής (άρθρο 9 παρ.παρ1εδβ του Συντάγματος)ή της διάταξης για την προστασία των προσωπικών δεδομένων (άρθρο 9 Α του Συντάγματος). Οι πληροφορίες αποτελούν εννοιολογικό στοιχείο της ταυτότητας ενός ατόμου γενικώς και αυτό ισχύει και για τις γενετικές πληροφορίες. Ο λόγος, όμως, που επιβάλλει τη συναγωγή της προστασίας των γενετικών πληροφοριών από την προστασία της γενετικής ταυτότητας (άρθρο 5 παρ. 5 του Συντάγματος) και όχι από το άρθρο περί προστασίας των δεδομένων γενικά βασίζεται στην τελολογική ερμηνεία της διάταξης. Τα θέματα γενετικής, δηλαδή οι γενετικές επεμβάσεις, οι γενετικές εξετάσεις και η προστασία των γενετικών δεδομένων διέπονται από μια συγκεκριμένη λογική που επιβάλλει την ενιαία ρύθμισή τους. Για το λόγο αυτό υποστηρίζεται πως είναι ορθότερο η προστασία των γενετικών πληροφοριών να ερείδεται στο άρθρο περί κατοχυρώσεως της γενετικής ταυτότητας, στοιχείο της οποίας αναμφιβόλως αποτελεί.

Έχει εκφρασθεί όμως και η αντίθετη άποψη σύμφωνα με την οποία αντικείμενο προστασίας του άρθρου 5 παρ. 5 του Συντάγματος, όπως

προκύπτει από τις σχετικές συζητήσεις στη Βουλή, είναι το γενετικό υλικό, το ανθρώπινο γονιδίωμα, και όχι οι γενετικές πληροφορίες ως δεδομένα προσωπικού χαρακτήρα. Αυτές προστατεύονται από το άρθρο 9 Α του Συντάγματος.

γ. Η απαγόρευση μεροληπτικής μεταχείρισεως των ατόμων, λόγω της γενετικής ιδιοσυστασίας τους

Ενόψει της δυνατότητας συλλογής γενετικών πληροφοριών με την υποβολή των ατόμων σε γενετικές εξετάσεις διατυπώθηκαν φόβοι για τη δυνατότητα χρήσης των γενετικών πληροφοριών εις βάρος των ατόμων που φέρουν συγκεκριμένα γενετικά χαρακτηριστικά, με σκοπό τον κοινωνικό εξοστρακισμό τους. Απάντηση στους φόβους αυτούς μας δίνει η επεξεργασία της αρχής της ισότητας υπό το πρίσμα της συνταγματικής προστασίας της γενετικής ταυτότητας.

Ειδικότερα πρέπει να αναφέρουμε ότι η κατοχύρωση της γενετικής ταυτότητας έχει σημασία και για την ερμηνεία της αρχής της ισότητας. Εάν κάθε άνθρωπος πρέπει να προστατεύεται ως προς το γονιδίωμα, καλό ή κακό, με το οποίο έτυχε να γεννηθεί, τότε η ύπαρξη του οποιουδήποτε γονιδιώματος δεν επιτρέπεται να δικαιολογεί τις σε βάρος του διακρίσεις. Η αναγνώριση της σημασίας της γενετικής ταυτότητας σημαίνει ότι κανείς δεν επιτρέπεται να υφίσταται μεροληπτική ή διαφοροποιημένη συμπεριφορά, λόγω της γενετικής του ταυτότητας.

Η αρχή της μη διαφοροποιημένης ή μεροληπτικής μεταχείρισεως του ατόμου συνεπεία των γενετικών κληρονομικών του στοιχείων κατοχυρώνεται επίσης στο άρθρο 11 της Σύμβασης του Συμβουλίου της Ευρώπης για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα και τη Βιοϊατρική.⁶⁶

ΒΑΣΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Οι εξελίξεις στο χώρο της Βιοϊατρικής δημιούργησαν (και θα συνεχίσουν να δημιουργούν στο μέλλον) πολύπλοκα ζητήματα καθώς οι σχετικές μέθοδοι δεν αναφέρονται μόνο στο πεδίο ισχύος των συνταγματικών δικαιωμάτων αλλά επηρεάζουν και τις αντιλήψεις της κοινωνίας ως προς βασικές έννοιες όπως η ζωή, ο θάνατος, ο αυτοκαθορισμός, η προσωπική σφαίρα κλπ. Τα προβλήματα αυτά καλείται να αντιμετωπίσει ο νομοθέτης συμβάλλοντας στην εξέλιξη του δικαίου και την προσαρμογή του στις σύγχρονες εξελίξεις.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. ΒΑΣΙΛΟΓΙΑΝΝΗΣ ΦΙΛ., Ο κλώνος του Ανθρώπου-Τους επίκαιρος επανέλεγχος των συνταγματικών ιδεών, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2003
2. Βιδάλης Τ., Ζωή χωρίς πρόσωπο, Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 1999
3. Βιδάλης Τ., Υγεία και ευγονική-Το συνταγματικό δίκαιο στο όριο τους ανθρώπινης αξίας, Εισήγηση στο συνέδριο «Νομική προσέγγιση των σύγχρονων προβλημάτων της βιογενετικής», Σύρος 12-14 Μαΐου 2000
4. Βιδάλης Τ., Μανωλάκου Κ. (επιμέλεια), Κείμενα για τη Βιοηθική-Παράρτημα: Κείμενα της Εθνικής Επιτροπής Βιοηθικής, εκβ. Αντ.Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2002
5. Βλαχόπουλος Σπ., Προγεννητικός έλεγχος και ατομικά δικαιώματα- Οι σύγχρονες εξελίξεις της γενετικής, η επιστημονική ελευθερία και το δικαίωμα στη γενετική άγνοια, Δ.τ.Α 2002 σελ. 363-374
6. Βλαχόπουλος Σπ., Η κλωνοποίηση στην ελληνική έννομη τάξη-Από τον Αδάμ στην Dolly: Το τέλος της παραδοσιακής μορφής αναπαραγωγής;, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2000
7. Βλαχόπουλος Σπ., Βιοϊατρικές εξελίξεις και αναθεώρηση του Συντάγματος, Δ.τ.Α. 2002, σελ 363επ.
8. Breck James, Βιοηθικής προκλήσεις στη νέα χιλιετία, Περιοδικό «Η Δράσις μας» έτος ΜΓ, τεύχος 415, σελ. 36
9. Δαγτόγλου Π., Συνταγματικό Δίκαιο-Ατομικά Δικαιώματα, Τόμ. Α, εκδ. Αντ Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2005, αρ. περ. 322
10. ΔΑΛΛΑ-ΒΟΡΓΙΑ Π., Σύμβαση για την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και της αξιοπρέπειας του ατόμου σε σχέση με τους εφαρμογές της Βιολογίας και της Ιατρικής, ΝοΒ 1999, σελ.873επ.
11. ΔΑΛΛΑ-ΒΟΡΓΙΑ Π., Τεχνητή γονιμοποίηση με το σπέρμα αποθανόντος συζύγου, ΝοΒ 1986, σελ. 1673 επ.
12. Δημητρόπουλος Α., Συνταγματικά Δικαιώματα-Παραδόσεις Συνταγματικού δικαίου, Τόμος III, Ι έκδοση, Αθήνα 2004
50
13. Δημητρόπουλος Α., Συνταγματικά Δικαιώματα ΓΕΝΙΚΟ ΜΕΡΟΣ-Σύστημα Συνταγματικών Δικαιωμάτων, Τόμος-Ημίτομος 1, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2005
14. Επιτροπή Βιοηθικής, Εισήγησή τους για τη συλλογή και διαχείριση γενετικών δεδομένων, www.tosyntagma.ant-sakkoulas.gr
15. Επιτροπή Βιοηθικής, Εισήγηση «για την αναπαραγωγική κλωνοποίηση του ανθρώπου» στο site www.tosyntagma.ant-sakkoulas.gr και συνοδευτική έκθεση των Τ. Βιδάλη – Κ. Μανωλάκου στο site <http://www.bioethics.gr>.
16. Ηλιάδου Αικ., Βιοϊατρική και ανθρώπινα δικαιώματα- Παρατηρήσεις με αφορμή τη Σύμβαση του Συμβουλίου της Ευρώπης για την Βιοϊατρική, ΤοΣ 2000, σελ.257επ.
17. Κατρούγκαλος Γ., Το δικαίωμα στη ζωή και το θάνατο, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1993
18. Kitcher P., Οι ζωές που έρχονται. Η γενετική επανάσταση και οι ανθρώπινες δυνατότητες, 2000
19. Κοτζάμπαση Αθ., Η ανωνυμία του δότη σπέρματος στην τεχνητή γονιμοποίηση ως νομικό και ηθικό ζήτημα, Αρμ. 2000, σελ. 710 επ.
20. Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη Ε., Σπέρμα, ωάριο και γονιμοποιημένο ωάριο που βρίσκονται έξω από το ανθρώπινο σώμα-Η νομική τους φύση και

- μεταχείριση κατά το αστικό δίκαιο, Αρμ 53 (1999) σελ. 475επ
21. Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη Ε., Τεχνητή γονιμοποίηση και Οικογενειακό Δίκαιο-Ο τους ν.3089/2002 για την ιατρικώς υποβοηθούμενη αναπαραγωγή, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θες/νίκη 2003
22. Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη, το δίκαιο ως εργαλείο κοινωνικού ελέγχου της υποβοηθούμενης αναπαραγωγής, στο περιοδικό «Ίνδικτος», Αφιέρωμα στη «Βιοτεχνολογία και Βιοηθική», 14(2001), σελ 151επ.
23. Κουτσουμπίνας Στ., Συνταγματικά προλεγόμενα σε ένα ζήτημα Βιοηθικής, ΔιΔικ 1994, σελ.1089επ.
24. ΚΡΙΑΡΗ-ΚΑΤΡΑΝΗ Ι., Βιοϊατρικές εξελίξεις και Συνταγματικό Δίκαιο-Συνταγματικά θέματα σχετικά με τους μεθόδους υποβοηθούμενης αναπαραγωγής και τους εφαρμογές τους γενετικής, Σάκκουλας, Θεσ/νίκη, 1994, σελ.171-172 σύμφωνα με την οποία «Κατά την στιγμή των επεμβάσεων δεν υφίσταται ακόμα ανθρώπινη ζωή
25. ΚΡΙΑΡΗ-ΚΑΤΡΑΝΗ Ι., Γενετική τεχνολογία και θεμελιώδη δικαιώματα- Η συνταγματική προστασία των γενετικών δεδομένων, Σάκκουλας, Αθήνα-Θες/νίκη, 1999
26. ΚΡΙΑΡΗ-ΚΑΤΡΑΝΗ Ι., Η συνταγματική προστασία τους γενετικής ταυτότητας-Πρώτη προσέγγιση, Δ.τ.Α 2001, σελ.355-356
27. Μαγκάκης Γ.-Α., Η κλωνοποίηση ανθρώπων ως αξιόποινη προσβολή τους ανθρώπινης αξίας, Υπερ. 1998 Α, σελ 475επ,
28. Μάλλιος Ευαγ., Οι προγεννητικές εξετάσεις και ο κίνδυνος ευγονικής. Σχόλιο στην υπόθεση Perruche στο <http://tosyntagma.antsakkoulas.gr/nomologia/item.php?id=331>
29. Μάλλιος Ευαγ, Κλωνοποίηση εμβρύων για θεραπευτικούς σκοπούς στο site www.tosyntagma.ant-sakkoulas.gr .
- 51
30. Μάλλιος Ευαγ., Γενετικές εξετάσεις και δίκαιο, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θες/νίκη 2004
31. Μανιτάκης Αντ., Η νομοθετική απαγόρευση τους κλωνοποίησης και το δικαίωμα στην αναπαραγωγή, Εισήγηση στην επιστημονική εκδήλωση Ε.Ν.Β.Ε. με θέμα: Τεχνητή γονιμοποίηση και γενετική τεχνολογία: η ηθικονομική διάσταση, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα- Θεσ/νίκη 2003, σελ. 37
32. Παπαζήσης, Το ανθρώπινο γονιδίωμα στη νομοθεσία, Επιστ.Επετ. Δ.Σ.Θ. 21, 2000, σελ. 237
33. Πάγκαλος Κ., Νέα Γενετική-Νέα Ευγονική;, στο site www.bioethics.org.gr
34. ΣΟΥΦΛΕΡΗ ΙΩΑΝΝΑ , Πόσο θα αλλάξουν την ιατρική τα εμβρυϊκά βλαστικά κύτταρα Θα μπορέσουν να αποτελέσουν την πρώτη ύλη για την παραγωγή μεταμοσχεύσιμων ιστών και οργάνων; , δημοσίευμα στο Βήμαscience, Κυριακή 1 Φεβρουαρίου 2004
35. Σοφούλη Λάμπρου, Η προστασία της ανθρώπινης ζωής κατά το Σύνταγμα και τους νόμους, εκδοτικός οίκος Αφοί Σάκκουλα, Αθήνα 1994
36. Ταρλατζής Β, Τεχνικές υποβοηθούμενης αναπαραγωγής: Ιατρικοί και δεοντολογικοί προβληματισμοί, Εισήγηση στην επιστημονική εκδήλωση Ε.Ν.Β.Ε. με θέμα: Τεχνητή γονιμοποίηση και γενετική τεχνολογία: η ηθικονομική διάσταση, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα- Θεσ/νίκη 2003, σελ. 29
37. Testart J., Η επιθυμία του γονιδίου. Η τεχνολογία του εμβρύου: επιστημονικές προοπτικές και ηθικά διλήμματα του νέου ευγονισμού, εκδ. Κάτοπτρο, 1994
38. Φουντεδάκη Κ., Η πληροφόρηση του παιδιού που γεννήθηκε με ετερόλογη τεχνητή γονιμοποίηση για την καταγωγή του, Εισήγηση στην επιστημονική εκδήλωση Ε.Ν.Β.Ε. με θέμα: Τεχνητή γονιμοποίηση και γενετική

τεχνολογία: η ηθικονομική διάσταση, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα- Θεσ/νίκη 2003, σελ.131επ

39. Χρυσόγονος Κ.Χ., Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2002

ΠΡΟΠΤΥΧΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ (δημοσιευμένες στο
site:www.law.uoa.gr/~adimitrop)

1. Βλασταράκου Άρτεμις, Τα ανθρώπινα δικαιώματα απέναντι στις εξελίξεις της Βιοϊατρικής

52

2. Ευαγγέλου Ευαγγελία, Ε Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων και η Βιοϊατρική

3. Ηλιάδη Μαρία, Σύνταγμα και υποβοηθούμενη αναπαραγωγή

4. Κωσταντινόπουλος Χαράλαμπος, Βιοηθική και Σύνταγμα- Συνταγματικά θέματα σχετικά με τις εφαρμογές της γενετικής

5. Μαστροδήμου Ζωή-Μυρσίνη, Βιοϊατρικές Εξελίξεις και ελληνική συνταγματική προαγματικότητα

6. Μειδάνης Ιωάννης, Βιοϊατρική και Σύνταγμα

7. Μητράκου Λιάννα, Βιοϊατρική και Σύνταγμα

SITES

www.baby.gr/indexcmf/doc/118/cat/z6

<http://www.bioethics.gr>

www.tosyntagma.ant-sakkoulas.gr .

www.bioethics.org.gr